

म. ग्रं. सं. ठाणे

सन

विषय

लेखक

त्रि. वि. लक्ष्मी

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव

ब्राम्हण विवाह शास्त्रसंमत नाही

निबंध

७९

सं क्र.

ब्राम्हण विवाह शास्त्रसंमत नाही.
निबंध

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय *विवाह*
सं. नं. ७४४.

मार्च १९९२.

अवलोकनतिलेखमाला.

लेख चवथा.

बालविवाह शास्त्रसंमत नाही.

यत्र नार्यरतु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः-मनुः
गृहे लक्ष्म्यो नान्याः सततमचला मानविभवैः-वराहमिहिरः

त्रि० वि० वैद्य, एम्. ए., एल् एल्. बी.

प्रांतगज्ज, माळवा, उज्जनी.

मार्च सन १९९२.

किंमत २ आणे ट० ख० ६॥.

पुणे येथे 'आर्यभूषण' आपखान्यांत आपिले.

मंत्रकन्यांनीं सर्व हक्क आपणाकडे ठेविले आहेत.

101. 203

अबलोन्नतिलेखमाला.

लेख चवथा.

बालविवाह शास्त्रसंमत नाही.

बालविवाह शास्त्रसंमत नाही हें या लेखांत प्रतिपादन करण्याचें योजिलें आहे. सामाजिकदृष्ट्या बालविवाहापासून फार नुकसान आहे याजविषयीं मागील लेखांत विवेचन झालें. ज्या गोष्टीपासून व्यवहारांत व समाजांत आपलें नुकसान होतें ती गोष्ट बहुधा धर्मशास्त्र आपल्यास करावयास सांगत नाही, व याप्रमाणेंच धर्मशास्त्रांचा योग्य विचार केला असतां बालविवाह शास्त्रांस संमत नाही हेंच आपल्यास दिसून येईल. दिवाणबहादूर रघुनाथराव यांणीं या विषयावर अनेक लेख लिहिले आहेत. हेमन्तोत्सवव्याख्यानमालेंत बापूसाहेब आठल्ये यांणींही एक निबंध याच विषयावर वाचल्याचें वाचकांच्या लक्षांत असेल. अशा विद्वत्नांनीं जें प्रतिपादन केलें त्यांत दोष काढणें मजसारख्यास उचित नाही. तथापि या विषयावर पुनः लेख लिहून वाचकांस आणखी तसदी देण्याचें धाडस करण्याचें प्रयोजन सांगितल्यावांचून मला गत्यंतर नाही. दिवाणबहादुरांनीं दीर्घप्रयासानें व विद्वत्तेनें श्रुतिस्मृतींतून अनेक प्रमाणें काढून स्वमताचें शास्त्रीय रीतीनें समर्थन केलें याजबद्दल त्यांचे आभार जितके मानावे तितके थोडेच; परंतु त्यांणीं विरुद्ध वाक्यां-

कडे दुर्लक्ष केलें किंवा त्यांची यथायोग्य गति लाविली नाही असें झणावें लागतें. रावबहादूर आठल्ये यांचें विवेचन जरी अपुरें आहे तरी सर्व वाक्यांचा निःपक्षपातानें विचार करण्याचें श्रेय त्यांणी घेतलें आहे. परंतु कांहीं अंशीं दिवाणबहादुरांच्या उलट दिशेकडे त्यांणी चुकी केली आहे ह्यणजे प्रतिपक्षाचें ह्यणणें वाजवीहून अधिक कबूल केलें आहे; तसेंच शास्त्रिय विवेचनांत ऐतिहासिक दृष्ट्या विचार केला तेही रास्त नाही. हे दोष टाळण्याचा यत्न यथामथि या विवेचनांत मी केला आहे. तो कितपत सिद्धीस गेला आहे याजविषयीं सूत्र वाचकच विचार करतील.

धर्मशास्त्र कशास म्हणावें याजविषयीं प्रथम व्याख्या झाली पाहिजे. मुसलमान लोकांत कोणताही धर्मविषयक विवाद उत्पन्न झाला ह्यणजे प्रथम प्रश्न असा विचारतात कीं, प्रतिपक्ष्यास कुराण संमत आहे किंवा नाही? जर संमत नसेल तर ते लोक वादासच प्रवृत्त होत नाहीत. ही त्यांची समजूत हटदर्शक समजतां कामां नये. " अलौकिकार्थसाधकोधर्मः " ही व्याख्या विचारसिद्ध आहे, आणि अलौकिक तत्त्व दर्शविणारें साधन अलौकिक ग्रंथाशिवाय दुसरें कोणतेंच होऊं शकत नाही; कारण हें तत्त्व इंद्रिय किंवा बुद्धि यांणीं ज्ञेय नाही. अशा अलौकिक ग्रंथांस इंजीति रिव्हेलेशन ह्यणतात. हिंदुधर्मांत वेदाचें प्रामाण्य याच प्रकारचें मानिलें जातें. तसेंच स्मृत्यादि ग्रंथ ऋषिकृत आहेत तेही प्रमाणभूत मानले जातात. सारांश, धर्मशास्त्र ह्यणजे वेदादि प्रमाण मानलेले ग्रंथ होत.

अमुक ग्रंथ प्रमाण मानल्यावर मग विवाद कशाविषयीं? हा

प्रश्न साहजिक उत्पन्न होतो; परंतु शब्दप्रामाण्य मानून हीं शंका-स्थानें नाहींशीं होतात असें नाहीं. हा दोष भाषेचा आहे व तो काढून टाकणें हें कोणत्याही भाषेत संभवत नाहीं. शब्दार्थ व वाक्यार्थ अनेक होतात हें सुप्रसिद्ध आहेच. काकर्थही भिन्न होतात. उदाहरणार्थ कोणी असें ह्मणेल कीं अमुक मनुष्य फार शा-ह्याणा आहे तर याच वाक्याचे ह्मणणाऱ्याच्या झोंकाप्रमाणें अगदीं विरुद्ध अर्थ होतात. सारांश, शास्त्रीय वचनांचा खरा अभिप्राय काय आहे हें ठरविणें नेहमीं वादग्रस्त असतें; ह्मणूनच व्याकरण, न्याय, मीमांसा इत्यादि अनेक शाखांचा उपयोग धर्मशास्त्र समजण्यास करावा लागतो. धर्मशास्त्र कशास ह्मणावें व धर्मशास्त्र कसें ला-वावें हे दोन प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. या प्रश्नांचें उत्तर जसें द्यावें त्याप्रमाणें पुढील विवेचन शास्त्रीय रितीचें आहे किंवा नाहीं हें वाचकांस ठरवितां येईल. माझ्या समजुतीप्रमाणें शिष्ट-सांप्रदायास विरुद्ध न जातां जो शास्त्रार्थ ठरविला जाईल तो धर्मशील व श्रद्धालु लोकांस पसंत पडेल व ह्मणून तोच सांप्रदाय स्वीकारण्याचा मीं निश्चय केला आहे. त्याजविषयीं शंका राहूं नये ह्मणून धर्मशास्त्र ह्मणजे काय व तें कसें लावावें याजविषयीं जी सरणी या विवेचनांत मीं स्वीकारली आहे ती साविस्तर सांगतो.

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः

सम्यक् संकल्पजः कामोः धर्ममूलमिदं स्मृतम् ।

हें याज्ञवल्क्याचें वचन प्रसिद्ध आहे. वेद, स्मृति, शिष्टाचार, आपलें दैहिक व आत्मिक सुख आणि उत्तम मनोव्यापारापासून होणारी इच्छा यांजवरून धर्म ठरवावा. प्रथम वेद ह्मणजे मंत्र,

ब्राह्मण, आरण्यक, उपनिषद वगैरे अपौरुषेय मानलेले ग्रंथ. आतां यांचे अर्थ समजणे फार कठीण आहे, व अलीकडे मॅक्स-मुलर, रा० व० पंडित, दयानंद स्वामी इत्यादि विद्वानांनीं स्वसंमत अर्थ छापले आहेत; परंतु जुन्या मताचे लोकांस समत होईल असा शास्त्रार्थ झाला पाहिजे ह्मणून यास्कादि मुनींनीं केलेला अर्थ प्रमाणभूत धरून सायनाचार्यांनीं केलेले भाष्य संमत धरले पाहिजे. श्रुत्यंतर्गत सूत्रे मानिलीं जातात व मुख्यत्वे धर्मशास्त्र समजण्यास हींच साधने आहेत. सूत्रे हीं कठीण आहेत, ह्मणून त्यांवरील प्रसिद्ध भाष्ये आहेत तींही संमत मानलीं पाहिजेत. ही श्रुति शब्दाची व्याख्या व फोड झाली.

दुसरें धर्ममूल स्मृति. ऋषिकृत ह्मणून स्मृती प्रमाणभूत मानिल्या जातात. आतां कांहीं स्मृती उपलब्ध नाहीत, परंतु त्यांतील वाक्ये निबंधग्रंथांतून पठित आहेत तींही कबूल केलीं पाहिजेत किंवा नाहीत, याजविषयीं मतभेदास जागा आहे. याविषयींची मी येथे विशेष चर्चा करित नाहीं. योग्य प्रसंगीं ती करतां येईल. आतां स्मृत्यांचा अर्थ कोश-व्याकरणावरूनच लाविला पाहिजे. स्मृतिव्याख्याकार आदरणीय आहेत; परंतु प्रमाण मानलेच पाहिजेत अशी प्रतिज्ञा होऊं शकत नाहीं. ' आप्तवाक्यं प्रमाणं ' ही उक्ति ऋषींनाच लागू करावी हें युक्त आहे. प्राचीन-अर्वाचीन पंडितांस लागू केल्यास ऋषींचे माहात्म्य कांहींच राहणार नाही व दयानंद स्वामींचें मत कां मानूं नये हा प्रश्न जड होईल. तिसरें मूल शिष्टाचार. पुराणास धर्ममूल याज्ञवल्क्यांनीं कां छटले नाहीं हें समजत नाहीं. परंतु शिष्टाचारांत पुराणांचा अंतर्भाव करण्यास हरक-

त नाही; पुराणेतिहासावरून दृष्टीस येणारा शिष्टांचा आचार हा-
ही धर्माचे अनुमान करण्यास साधन आहे. स्वात्मसुख व सु-
संकल्पजन्य इच्छा यांजविषयीं अधिक व्याख्या नको.

हीं पांच धर्ममूले निश्चित झालीं, परंतु यावरून धर्म्याधर्म्य क-
सें ठरवावे हा दुसरा प्रश्न आहे. हीं धर्ममूले अनेक असल्यामुळे
त्यांत भाऊबंदकी होण्याचा संभव आहे. तसेच सर्व धर्ममूलांनीं सिद्ध
होईल तरच तो धर्म किंवा कसें ? अशा अनेक अडचणी उत्पन्न
होतात. त्यांजविषयीं निर्णय झालाच पाहिजे. वरिल श्लोकावर-
ची विज्ञानेश्वराची टीका पाहिली ह्मणजे याचा चांगला उलगडा
होईल. ' एतेषां पूर्वात्पूर्व प्रामाण्यं ' ह्मणजे सर्वांत श्रेष्ठ प्रामाण्य
श्रुतीचें. श्रुती व स्मृती यांत विरोध असेल तर श्रुतीच मान-
ली पाहिजे. स्मृति व शिष्टाचार यांत विरोध असेल
तर स्मृति मानिली पाहिजे. ' स्वस्थ च प्रियमात्मनः ' ह्याचा उपयोग
ज्या वेळेस कोणत्याही गोष्टीचा विकल्प असेल तेव्हांच केला पा-
हिजे; ह्मणजे ' गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ' गर्भापासून
आठवे किंवा जन्मापासून आठवे वर्षीं उपनयन करावे असा
विकल्प आहे; तर ज्या वेळेस आपल्यास हित असेल त्या वेळेस
मुलाची मुंज करावी. सारांश, स्मृत्याज्ञा आहे खरी पण आपल्यास
हित नाही असे ह्मणून ती टाकून देण्यास हा आधार नव्हे. जेथें
विकल्प असेल तेथेंच ह्याचा उपयोग आहे. जेथें श्रुति-स्मृति-सदा-
चार यांचीं कांहींच आज्ञा नसेल तेथें पांचवें धर्ममूल उपयोगांत
येतें. ' मनःपूतं समाचरेत् ' हा न्याय तेथें लाविला पाहिजे; आणि
खरेंच जेथें श्रुतिस्मृत्यादि धर्मशास्त्रास विरोध येत नाही तेथें

वरील वाक्याच्या लौकिकार्थाप्रमाणे जरी वागले तरी प्रत्यवाय येईल असे वाटत नाही.

येथवर श्रुतिस्मृतिपुराणांत विरोध असतां त्यांच्या व्यवस्थे-
विषयीं विचार झाला. आतां श्रुति अनेक आहेत, स्मृति अनेक
आहेत, पुराणे अनेक आहेत. श्रुतिस्मृतींत विरोध आला असतां
विकल्प मानावा अशाविषयीं स्पष्ट वचन आहे; पण स्मृतिस्मृ-
तींत विरोध आला असतां काय करावे याजविषयीं मात्र नि-
र्णायक वचन आढळत नाही. ' कलौ पाराशरस्मृतिः ' हे वचन
धरून कांहीं ठिकाणीं अडचणी दूर केल्याचे निबंधकारांच्या
ग्रंथांत आढळते, परंतु हे वचन केवळ अर्थवादपर आहे असे इतर
ठिकाणच्या लेखांवरून दिसते. हे वचन जरी खरे मानले तरी
निर्वाह होत नाही; कारण पाराशरस्मृतींत ज्यांचा उल्लेख नाही
असे पुष्कळ विषय आहेत; तेव्हां अशा विषयांवर पुष्कळ
विरोधी स्मृत्या लब्ध झाल्या तर काय करावे हा प्रश्न राहतोच.
या प्रश्नावर अलीकडील सुशिक्षित लोकांचीं मते अनेक प्र-
कारचीं दृष्टीस पडतात, परंतु तीं माझ्या समजुतीनें यथार्थ व
धर्मशास्त्राच्या मूलकल्पनेस अनुसरून नाहीत. कांहींचे ह्मणणे असे
पडते कीं सर्व ऋषींची एक पार्लमेंट सभा कल्पून बहुमताने नि-
काल करावा ! (विरोधो यत्र वाक्यानां प्रामाण्यं तत्र भूयसां).
असे एक अप्रसिद्ध वचन आहे. पण असे करण्यांत प्रथम अडचण
ही कीं ऋषि किती आहेत ? त्यांचे ग्रंथ सर्वप्रसिद्ध आहेत किंवा
नाहींत ? समान मते पडल्यास कसा शास्त्रार्थ ठरवावा ? व नवीन
स्मृतिवाक्य कोणी शोधकाने काढल्यास निश्चितार्थ अशास्त्र ठरेल कीं

नाहीं ? शिवाय कमी मताच्या ऋषींचे वचन मानणारांस कोणत्या आधारांनं सशास्त्र दोषी ठरवावे व त्यांना प्रायश्चित्त द्याय ? इत्यादि अडचणी उत्पन्न होतात. दुसरी अशी कल्पना आहे कीं जेथे विरोधी वचनें दृष्टीस पडतील तेथे विकल्प मानवा. जसें ' लोपः शाकल्यस्य ' असें पाणिनीय सूत्र असलें ह्यणजे याचा अर्थ लोप विकल्पानें होतो असें मानतात, तसें निरनिराळे ऋषि सारखेच पूज्य असल्यामुळे विकल्प मानावा हें ठीक पडेल. पण असें मानलें असतांही अनर्थापत्ति आहे; कारण स्मृतींतून अनेक प्रकारचे विरोध सांपडतात. विकल्प मानल्यास व्यक्तिस्वातंत्र्य फार वाढेल व धर्माचें निबन्धन शिथिल होईल. एका ग्रामांत, एका कुळांत, एका घरांत विरुद्ध आचार उत्पन्न होतील व विरुद्धार्थप्रतिपादक धर्म उपहासास्पद होईल. तिसरी व्यवस्था कांहीं लोक अशी लावतात कीं स्मृति आचारमूलक समजून देश-कालभेदानें विरुद्ध वचनांची व्यवस्था लावून रूढाचार सिद्ध करावा. ही कल्पना जुनीच आहे, परंतु ती फारच थोडक्या अंशानें आहे. रावबहादूर आठल्ये यांणीं याच व्यवस्थेस एकवाक्यता करण्याचा शिष्टसांप्रदाय ह्यणून दर्शविलें आहे तें मात्र सयुक्तिक वाटत नाहीं. रूढाचारास फांटा देऊन विरोधी वचनाच्या आधारांनं नवीन आचार उत्पन्न करतां येतील; किंवा जें नको असेल तें इतर देशांस लागू करण्याचा यत्न होईल. दुसरें, ज्या वाईट रूढि आहेत, ज्या भ्रमात्मक आहेत त्याही काढून टाकण्यास कठीण पडेल व उत्तम उत्तम ऋषींचे आचार पुराकल्पाचे ह्यणून किंवा दुसऱ्या देशाचे ह्यणून पुनः सुरू होणें असंभवनीय होईल. तिसरें,

अमुक वचन अमुक देशास किंवा काळास लागू आहे अशी व्यवस्था करणारास प्रमाणभूत मानलेला आधार कोणता ? जर सर्वच ऋषि आम्हां सर्व हिंदूस सारखेच पूज्य आहेत किंवा ते सर्वच पुराण व धर्मव्यवस्थापक आहेत, तर जोंपर्यंत ' कलौ पाराशरः स्मृतः ' या सारखीं दुसऱ्या ऋषींबद्दल वचनें सांपडत नाहीत तोंपर्यंत, अमुक विरोधी वचन अमुक देशपर किंवा कालपर लावावे हे मोठमोठाल्या भट्टोजी दीक्षितांसारख्यांचे ह्मणणेही कबूल होणार नाही, व जालें तर दुसरें एखादें कोण्या पंडिताचें सुयुक्तिक मत कां कबूल करूं नये ? तात्पर्य, एकंदर विचार करितां जो सिद्धांत आजपर्यंत शिष्टसंमत होत आला तोच अबाधित ठरतो; ह्मणजे विरुद्धार्थभासक वचनांचा एकच अर्थ करावा, व यालाच एकवाक्यता ह्मणतात. विरुद्धार्थाचा आभास काढून टाकण्यांत एक प्रकारची अर्थाची ओढाताण करावी लागते, परंतु त्यावांचून गत्यंतर नाही. आतां एक अर्थ जर होतच नाही, तर प्रथम विषय भिन्न करावयाचा ह्मणजे विषयभेदाद्वयवस्था लावावयाची. देशभेदाद्वयवस्था लावल्याचें उदाहरण फारच थोड्या टिकाणीं सांपडेल. कालभेदेन व्यवस्था कण्ठरवोक्त कोठें आप्तवचन असेल तरच केली जाते. सारांश, यथे माज्ञा व रा० व० आडल्ये यांचा मतभेद आहे.

विरुद्धार्थाचा आभास होणाऱ्या वचनांचा एक अर्थ करावयाच्या रीति अनेक प्रकारच्या आहेत. त्यांचे अधिक सविस्तर वर्णन यथे केल्यास हा उपोद्घातच मुख्य विषय होऊन वसेल, परंतु एक उदाहरण घेऊन वरील विवेचनाचें स्पष्टीकरण केल्याने वाचकांच्या मनांत विषय सहज भरेल.

(९)

काममामरणात्तिष्ठेद्दृहे कन्यर्तुमत्यपि
न चैनां प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हिचित् ।

मनु.

दद्याद्गुणवते कन्यां नशिकामेव शक्तितः

अपि वा गुणहीनाय नोपहंध्याद्रजस्वलाम् ।

यम.

आतां हीं दोन विरुद्ध वचनें दोन ऋषींचीं आहेत. यांची एक-
वाक्यता. 'कलौ पाराशरस्मृतिः' यावरून होऊं शकत नाहीं; कारण
यांपैकीं एकही पराशराची स्मृति नाहीं. असती तर हल्लींच्या क-
लियुगांत तेंच मानून बाकीचें सोडून दिलें असतें. कालभेदानेही
अशी व्यवस्था होऊं शकत नाहीं कीं मनु फार जुना आहे, यम
नवीन आहे, तेव्हां मनु मानावा; कारण जुन्या मताप्रमाणें आ-
पल्यास मनु व यम सारखेच जुने व सारखेच पूज्य. आतां देश-
भेदानें व्यवस्था लावावी; ह्यणजे मनुचें वचन अंतर्वेदी किंवा
दुसऱ्या प्रांताच्या ब्राह्मणांस लावावें; कारण तिकडे ब्राह्मणांतही
मुली आमरणांत अविवाहित राहण्याचा आचार दृष्टीस पडतो,
तेव्हां त्या देशाला मनु लावावा, व इतर देशांस यम लावावा;
परंतु अशी व्यवस्था लावल्याचें कोठेंच दृष्ट नाहीं. कदाचित् असें
मानलें तर एवढ्याचपुरता मनु आपल्याला लागू नाहीं किंवा
सर्वतोपरी लागू नाहीं? आणि अंतर्वेदीची चाल भ्रांतिमूलक असेल
तर ती दुरुस्त कशी व्हावी? अमुक ऋषि अमुक देशाचा असें
कोणत्याही स्मृतिवाक्यावरून सिद्ध नाहीं. मग आम्ही मनुस कां
मानूं नये? व आमच्या इकडे मुली अविवाहित कां ठेवूं नये?

सारांश, अमुक ऋषीचा अमुक काळ किंवा अमुक देश असें ह्यणतां येत नाहीं. मताधिक्य किंवा विकल्पही मानतां येत नाहीं. तेव्हां वरील विरोधभासी वचनांची एकवाक्यता अशी करतात कीं मनुचें तात्पर्य इतकेंच समजावें कीं गुणवानाला कन्या द्यावी. 'ऋतुमत्यापि' व 'कामम्' या शब्दांवरून ऋतुमति राहणें हें चांगलें नाहीं हें मनुसही संमत आहे; तेव्हां ही वाईट गोष्ट सुद्धां करावी परंतु गुणहीनाला मुलगी देऊंनये, ह्यणजे होतांहोईल तों गुणवानाला कन्या द्यावी असा अर्थवाद मनुनें केला आहे. अमक्याला मुलगी देण्यापेक्षां विहिरींत ढकलून द्यावी, इत्यादि मराठी वचनांप्रमाणें किंवा ' छेत्तव्यौ चरणौ तस्य ' इत्यादि संस्कृत वचनांप्रमाणें हा अर्थवाद समजला ह्यणजे दोन्ही वचनांचा एक अर्थ झाला. । अपि शब्दात् कामशब्दाच्च तद्वचनं न स्वार्थपरं किंतु गुणवते दानप्रशंसार्थम् । अशी व्यवस्था संस्कारमयूखांत दृष्ट आहे.

अर्थवादाचे विरुद्धार्थाचें स्मृति लावण्याच्या वेळेस वारंवार प्रयोजन पडतें. अमुक अर्थवाद आहे किंवा नाहीं याचा निर्णय पूर्वापर संबंध, काकु, धडधडीत अप्रशस्तता, शिष्टाचार, इत्यादींवरून करतां येतो.

धर्म ह्यणजे काय व शास्त्रार्थ कसा लावावा हे विषय अत्यंत गहन व वादग्रस्त आहेत. मीमांसादि शास्त्रांचें मी अध्ययन केलें नाहीं, परंतु साधारण माहितीवरून ज्या कांहीं माझ्या कल्पना आहेत त्या वाचकांस मी थोडक्यांत दिल्या आहेत. या वरील नियमाप्रमाणें जें मीं विवेचन करणार आहे तें जुन्या मताचे लोकांस सर्वथैव ग्राह्य होईल अशी मी आशा करीत

नाहीं. माझा यत्न एवढाच आहे कीं जुन्या मताच्या ठरीव रीतीप्रमाणेही निःपक्षपातानें व हठवाद न करितां जर कोणी धर्मशास्त्राचा विचार करील तर पुढील विवेचन एकदेशीय किंवा अनास्तिक्यमूल आहे असें त्यास वाटूं नये. मी पहिल्या लेखांतच लिहिलें आहे कीं पुराणमताभिमानांनी शास्त्री व नूतन शिक्षणालंकृत व्यक्तिस्वातंत्र्यप्रिय विद्वान् यांस हा यत्न जरी पसंत पडणार नाही, तरी ज्या साधारण स्थितीतील गृहस्थ लोकांस आपल्या विवाहपद्धतीतील व्यंगें दिसतात, पण धर्मश्रद्धेमुळे ज्यांस एखादा नवीन मार्ग संमत होत नाही अशा कोमल अंतःकरणाच्या श्रद्धालु लोकांच्या मनांत जर कांहीं सुविचार उत्पन्न होतील व धर्माच्या भीतीचें प्राबल्य कमी पडेल तर मी आपल्यास कृतार्थ समजेन. असो. हा उपोद्धात फार लांबला; आतां आपण मुख्य विषयाकडे वळूं.

बालविवाह शास्त्रसंमत आहे या पूर्वपक्षाचें आपल्यास खंडन करावयाचें आहे; तेव्हां त्या पूर्वपक्षाचें स्वरूप प्रथम नीट मनांत आणिलें पाहिजे. जुन्या मताच्या लोकांची समजूत अशी आहे कीं शास्त्रांत मुलीच्या लग्नाचा उत्तम काळ आठवें वर्ष सांगितला आहे, व मुख्य लग्नाचा काळ एक दोन वर्षे अलीकडे किंवा पलीकडे आहे; तेव्हां बालविवाह ह्मणजे आठ-नऊ वर्षांच्या मुलीचा विवाह व शास्त्रसंमत ह्मणजे 'शास्त्रे सम्यक् मतः' उत्तम मानलेला असा अर्थ घेऊन हा पूर्वपक्ष आहे असें आपण समजूं; तात्पर्य 'स्त्रीणामष्टमवर्षतस्त्रिषु' स्त्रियांचें लग्न आठव्यापासून तीन वर्षे उत्तम, या लोकमत दाखविणाऱ्या मार्तंडांत दिलेल्या वचनाच्या सत्यासत्यतेचा आपल्यास विचार करावयाचा आ-

हे. तेव्हां प्रथम श्रुतींत लग्नाचा काळ कोगता सांगितला आहे तें पाहूं.

श्रुतींत विधिवाक्ये बहुतकरून सांपडत नाहींत. अमुक करा किंवा अमुक करूं नका, अशी आज्ञा मंत्रांत सांपडावयाची नाहीं. अमुक गोष्ट अमक्यानें केली असेच उल्लेख मंत्रांत व ब्राह्मणांतही येतात; परंतु अशीं वाक्येच विधिपर समजलीं जातात हें सुप्रसिद्ध आहे.

ऋग्वेद अ० ८ अ० ३-२१.

सोमो वधूयुरभवदश्विनास्तामूभा वरा ।
सूर्या यत्पत्ये शंसंतीं मनसा सविताददात् ॥

भाष्य.

सोमः वधूयुः वधूकामः वरः अभवत् । तस्मिन् समये अश्विनाश्विनौ उभाउभौ वरावरौ आस्ताम् । यत् यदा सूर्या पत्ये शंसंतीं पतिं कामयमानां पर्याप्रयौवनामित्यर्थः मनसा सहिताय सोमाय वराय सविता तल्पिता अददात् दित्सांचकार ।

अर्थ.

सोमास लग्न करण्याची इच्छा झाली, अश्विनीकुमारही वर होते, तेव्हां पतीची इच्छा करणारी ह्यगजे पर्याप्रयौवना अशी सूर्या तिला वापानें सोमार्चे मन तिच्यावर आहे असें पाहून सोमास देऊं केली.

यांत पतीची इच्छा करणारी सूर्या होती हें स्पष्ट आहे. कोणी अशी शंका करील कीं आठ वर्षांच्या मुलीला सुद्धां असें वाटतें कीं

मला नवरा असावा; आणि खरोखरच आपल्या बालविवाहप्रपूरित समाजांत मुलीला बोलतां येऊं लागलें कीं तिला प्रथम प्रश्न हा, तुला नवरा करायचा कीं नाहीं? म्हणजे बोवड्या वाणीनें मुलीनें जबाब द्यायचा कीं कलायचा. अग काळा कीं गोरा? म्हणजे मुलीनें गोला म्हणून जबाब दिलाच. सारांश, अशा समाजांत कोणी अशी शंका करील म्हणून 'पतिं कामयमाना' याचा पर्याप्तयौवना म्हणजे जिचे यौवन पूर्ण झालें आहे असाच अर्थ आहे, असें माधवाचार्यांनीं स्पष्ट लिहिलें, व तें पदरचें नाहीं. त्यास वेदांत दुसरीं प्रमाणें आहेत. उदाहरणः—

तै. संहि. कां. ८ प्र ३. अ. ११

वधर्जजान नवगज्जनित्री ।

भाष्य.

यथा नवं वरं गच्छतीति नवगत् नूतनविवाहवती वधूः जनित्री उत्तरोत्तर प्रजोत्पादिका भवति तद्वदियं व्युष्टिः जजान जाता ।

अर्थ.

नूतन विवाह झालेली वधू जशी उत्तरोत्तर एकामागून एक प्रजा उत्पन्न करते तशी ही व्युष्टि सूर्याशीं संगत होऊन उत्पन्न करिती झाली.

यांत नवगत् हा शब्द मार्मिक आहे. विवाह झाल्यावर पुष्कळ वर्षांनीं मुलीस ऋतु येऊन प्रजा उत्पन्न व्हावी अशा बालविवाहाच्या व्यवस्थेला नवगत् नूतनविवाहवती या शब्दानें टोलाच मारला. विवाह झाल्याबरोबर वधू प्रजा उत्पन्न करण्यास योग्य असली पाहिजे, म्हणजे पर्याप्तयौवना पाहिजे. तसेंच,

ऋग्वेद अ० ८ अ २ व ११

कमद्युवं विमदायोहथुर्युवं ॥

भाष्य.

कमद्युवं कामस्य दीपनीं वेनपुत्रीं जायां विमदायर्षये युवं
ऋहथुः प्रापयथ

अर्थ.

कामाचें उद्दीपन करणारी वेनराजाची मुलगी विमदा ऋषीला
तुम्हीं दिलीत.

पर्याप्तयौवना शब्दाचाच हा कामस्य दिपिनी शब्द दुसरा
पर्याय आहे. पतीची इच्छा करणारी वधू असावी अशा-
विषयीं तैत्तिरीय ब्रा० कां. १ प्र. ३ अ. १० तही एक गोष्ट
आहे. प्रजापतीची कन्या सीता इचें प्रेम सोमावर बसलें, परंतु
सोमाचें प्रेम अद्देवर होतें; तेव्हां सीतेनें बापास सांगितलें कीं
सोम मला आवडतो, पण तो मला वरीत नाहीं; तेव्हां प्रजापतीनें
स्थगर वनस्पतीचा एक दागिना करून तो अभिमंत्रून तिच्या म-
स्तकावर लाविला व तिला सोमाकडे पाठविलें; तेव्हां सोमास
मोह होऊन त्यानें तिला आपल्यापाशीं बोलाविलें. ती ह्मणालीः
' भोगं तु म आचक्ष्व एतन्म आचक्ष्व यत्ते पाणाविति.' यासारखीं
दुसरीं प्रमाणें बहुत सांपडतील.

विवाहाच्या वेळेस जे मंत्र म्हणतात त्यांवरूनही विवाहकालीं
वधू मोठी उपभोगार्ह असावी असें स्पष्ट सिद्ध होतें.

या न ऊरु उक्षती विश्रयाते यस्यामुशंतः प्रहरामशेयम् ।

तसेंचः—

अमोहपस्मि सात्वꣳ सात्वमस्यमोहम्
 सात्वाहस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवीत्वम्
 तावेह विवहावहै सह रेतो दधावहै
 प्रजां जनयावहै पुत्रान् विंदावहै बहून्

हे मंत्र चारी वेदांत आहेत व चारी वेदांच्या सूत्रांत विवाह-
 कार्ळीं म्हणण्याविषयीं आज्ञा आहे. या प्रकारचीं वाक्यें पति वि-
 वाहसमयीं पत्नीस उद्देशून म्हणतो. पण दहा वर्षांच्या आंतच
 विवाह झाला पाहिजे असा जर शास्त्रसिद्धांत आहे तर १२।१४
 वर्षांच्या मुलांनं ८ वर्षांच्या मुलीस वरील वाक्यें म्हणजे
 शिमग्यांत लहान मुलें फांका घालून अनिर्वाच्य शब्द उच्चारितात
 त्यासारखेंच निष्फळ नाहीं काय ?

विवाहापूर्वीं मुलीचा उपभोग तीन देव करितात अशी एक च-
 मत्कारिक कल्पना वेदांत प्रसिद्ध आहे. हा उपभोग हे देव केव्हां
 करितात याजविषयीं माधवानें भाष्यांत एके ठिकाणीं उल्लेख लि-
 हिला आहे.

ऋग्वेद अष्टक. १ सू० ६६ क० ४.

जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ।

भाष्य.

जनीनां जायानां कृतविवाहानां पतिर्भर्ता तथा च व्याख्यायते
 अनुपजातसंभोगेच्छावस्थां स्त्रियं सोमो लेभे स च सोम ईषदुपजात-
 भोगेच्छां तां विश्वावसवे गंधर्वाय प्रादात् स च गंधर्वा विवाहसमये
 अग्नये प्रददौ अग्निश्च मनुजाय भर्त्रे धनपुत्रैःसहितामिमां प्रायच्छदिति ।
 इममर्थं काचिद्दृक् स्पष्टं ब्रूतेः—

(१६)

सोमोददद्वंधर्वाय गंधर्वोदददमये ।

रयिच पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥

अर्थ

जीस पुरुषसंभोगेच्छा उत्पन्न झाली नाही अशी मुलगी सोमाला प्राप्त होते. मुलीस थोडी पुरुष संभोगेच्छा उत्पन्न झाली झणजे तिला सोम विश्वावसु गंधर्वास देतो. तो गंधर्व विवाहकालीं मुलीस अग्नीला देतो व नंतर अग्नि मनुष्याला मुलीस देतो. हाच अर्थ एका ऋचेत स्पष्ट सांगितला आहे. 'सोमोददद्वंधर्वाय' इत्यादि.

हा मंत्र चारी वेदांत आहे व या मंत्राचाही उपयोग विवाह कालीं करावा असें सर्व सूत्रांत सांगितलें आहे. या सायणव्याख्येवरून विवाहसमयीं मुलगी उत्पन्नपुरुषसंभोगेच्छा असावी असें स्पष्ट होतें. 'सोमो ददद्वंधर्वाय' या ऋचेत जरी गंधर्वाचा उपभोगकाल सांगितला नाही तरी वरील सायण वचनाला आधार दुसऱ्या ऋचेत आहे तो असा.

ऋ० मं० १० सू० ८५.

उदीर्ष्वतो विश्वावसो नपसेळामहे त्वा

अन्यामिच्छ प्रफव्यां स जायां पत्या सृज ॥

भाष्य.

अतः अस्माच्छयनात् हे विश्वावसो कन्यास्वामिन् गंधर्व उदीर्ष्व उत्तिष्ठ त्वां नमसा नमस्कारेण ईळामहे स्तुमः । सत्वं अन्यां प्रफव्यां वृहन्नितंवां कन्यामिच्छ जायां मां पत्यासह पुनः संसृज ।

अर्थ.

या शयनापासून, हे विश्वावसो कन्यास्वामि गंधर्वा, ऊठ तुला

नमस्कारानें आक्षी स्तवितों तो तूं जिचा श्रोणीभाग मोठा आहे अशा दुसऱ्या मुलीची इच्छा धर व मला (पत्नीला) पतीशीं संसर्ग करूं दे ।

या ऋचेंत प्रफुव्यां हें पद महत्त्वाचें आहे. जिचा श्रोणीभाग मोठा झाला आहे, अर्थात् जिला संभोगेच्छा थोडी उत्पन्न झाली आहे अशा प्रौढ मुलीची इच्छा गंधर्वानें करावी यावरून गंधर्वाचा उपभोगकाल नियत होतो; व सोमाचा उपभोग गंधर्वाच्या पूर्वी आहे तेव्हां श्रोणीविस्तारादि उपभोगेच्छादर्शक चिन्हे जिला नाहींत अशा मुलीवर सोमाचा हक्क आहे हें साहजिक आहे. असो. सोमादि देवांचा उपभोग केव्हां होतो याजविषयीं स्मृतिवचनें आहेत त्यांचा विचार पुढें करण्यांत येईल.

वरील अनेक प्रमाणांवरून श्रुतींचा आशय असा स्पष्ट दिसतो कीं विवाहसमयीं वधू पर्याप्रयौवना असावी व विवाहानंतर लागलीच प्रजाजननास समर्थ असावी. असा जर श्रुतींचा आशय आहे तर आठव्या वर्षीं मुलीचें लग्न करावें हें धर्मशास्त्रांत उत्तम मानलें आहे असें कसें ठरेल ? श्रुति स्मृतींहून बलवान् आहेत वा न्यायानें वधू पर्याप्रयौवना असावी हाच उत्तम पक्ष आहे असें ठरते.

जर श्रुतिच साफ आज्ञा करित आहेत तर विवादच राहिला नाहीं व पुढील खटाटोप करण्याचा आपला त्रास चुकला; पण जे लोक असें समजतात कीं श्रुत्यर्थ समजणें फार कठीण आहे त्या लोकांकरितां तो खटाटोप केलाच पाहिजे. श्रुतींचा अभिप्राय काय आहे व आपण कसें वागावें याजविषयीं विधिनिषेधरूपानें आज्ञा देण्याकरितां आश्रलायनादि सूत्रकार उत्पन्न झाले. प्रत्येक शाखेस तत्तच्छाखीय सूत्र वेदतुल्य मानणें आहे व सूत्र व स्मृति

यांत विरोध उत्पन्न झाला तर सूत्रेंच प्रमाण धरलीं पाहिजेत. तेव्हां या सूत्रांचा काय अभिप्राय हें पाहिलें पाहिजे. प्रथम ऋग्वेदाचें आश्वलायनसूत्र. या सूत्राची सरळ, निश्चितार्थ व संकलित रीतीनें धर्म सांगण्याची शैली फारच प्रसिद्ध आहे. विवाहसंबंधांत आश्वलायनाचीं सूत्रें आहेत तीं येणेंप्रमाणें:—

अश्वलायन सूत्र.

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहाः ।

सार्वकालामत्येके विवाहं ।

बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत् ।

बुद्धिरूपशीललक्षणसम्पन्नामुपयच्छेत् ।

ब्रराचें लक्षण सांगून मुलीचें लक्षण सांगितलें त्यांत वयाची इयत्ता सांगितली नाही यावरून पाहिजे त्या वयाच्या स्त्रीशीं लग्न करावें असें सिद्ध होतें, परंतु:—

अत ऊर्ध्वमक्षारलवणाशिनी ब्रह्मचारिणावलंकुर्वाणावः :
शायिनौ स्वाताम् त्रिरात्रं द्वादशरात्रं । संवत्सरं वैक ऋषिर्जा-
यत इति ।

अर्थ

विवाहानंतर तीन रात्री किंवा द्वादश रात्रीपर्यंत वधूवरांनीं ब्रह्मचर्य ठेवावें. फारच फार तपश्चर्या केली तर एक वर्ष करात्री लग्नाजे ऋषिकल्प पुत्र होईल. यावरून आठ वर्षांच्या मुलींचा विवाह आश्वलायनाच्या वेळेस रूढ किंवा इष्ट होता हें अगदीं निराधार ठरतें. अशा मुलीशीं विवाह केल्यावर एक वर्ष ब्रह्मचर्य

वाळगल्याची केवळ ऋषिकल्प मुलगा होईल अशी थोरवी गाण्याचें कांहीं प्रयोजन नव्हतें. वास्तविक पाहतां बालविवाहाच्या पद्धतीमुळें घरोघरीं एक वर्ष काय पण तीन तीन चार चार वर्षेपर्यंत वधूवरें ब्रह्मचर्यानें राहतात. पण ऋषिकल्प पुत्र न होतां उलट बलसत्वहीन पोरें मात्र उत्पन्न होतात. सारांश या सूत्रावरून आश्रलायनमते ऋतुमती कन्यासुद्धां विवाहकालीं प्रशस्त आहे असें होतें मग ती प्रौढ तेरा, चौदा वर्षांची असल्यास त्यास हरकत कोठून असणार ? या कारिकेच्यापूर्वीं एका ठिकाणीं सूत्रवृत्तीत असें झटलें आहे. 'वैदेहेषु सद्य एव व्यवयो दृष्टः गृह्ये तु ब्रह्मचारिणौ त्रिरात्रमिति ब्रह्मचर्यं विहितं तद्गृह्योक्तमेव कार्यं न देशधर्मः ।' अर्थ—वैदेहदेशांत ह्यणजे बहार देशांत लग्न झाल्याबरोबर स्त्री-पुरुष संभोग होतो, परंतु सूत्रांत तीन रात्रीं ब्रह्मचर्यानें रहावें ह्यणून लिहिलें आहे तेव्हां सूत्राप्रमाणेंच वागावें देशाचाराप्रमाणें वागू नये. यावरून त्रिरात्र ब्रह्मचर्य हें सांगण्यांत संभोगाची प्राप्ति आली होती त्याची निवृत्ति केली. जर आठ वर्षांच्या स्त्रीचा विवाह आहे तर अशा संभोगाची पांच साहा वर्षे प्राप्तिच नाही.

सांख्यायन.

ऋग्वेदाचें सांख्यायन ह्यणून दुसरें सूत्र प्रसिद्ध आहे. त्यांतील विवाहसंबंधीं कारिका येणेंप्रमाणें—

'विवाह उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे । कुमार्यै पाणिं गृह्णीयात् या लक्षणसंपन्ना स्यात् । त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यं चरेयाताम् । अथ चतुर्थीकर्म । त्रिरात्रे निवृत्ते स्थालीपाकस्य जुहोति ।' वगैरे.

यांचें तात्पर्य निराळें सांगाय्यास नको. आश्रलायनानें चतुर्थीकर्म सांगितलें नाहीं तें सांख्यायनानें सांगितलें आहे. त्याजविषयीं हिरण्यकेशि सूत्रांत विचार करूं. ऋग्वेदाचीं दुसरीं सूत्रें प्रसिद्ध नाहींत. यजुर्वेदाचीं त्रींच सूत्रें आहेत त्यांत कात्यायन, आपस्तंब व हिरण्यकेशि सूत्रें प्रसिद्ध आहेत.

हिरण्यकेशिसूत्र.

या सूत्रांतील विवाहकारिका येणेंप्रमाणें आहे.

‘समावृत्त आचार्यकुलान्मातादितरौ विभृयात् ताभ्यामनुज्ञा-
तोभार्यामुपयच्छंत सजातानश्रिकां ब्रह्मचारिणीम् ।

येथें सजातां अनश्रिकां अर्शां पदें पाडिलीं पाहिजेत व मातृदत्त वृत्तिकारानें तशींच पाडिलीं आहेत. प्रथम दर्शनीं नश्रिका याचा अर्थ अनागतार्तवा (ऋतु प्राप्त झाला नाहीं) असा कोशप्रसिद्ध आहेच, तेव्हां अनश्रिका ह्यणजे ऋतुमती असा स्पष्ट अर्थ होतो. व ज्या अर्थीं चतुर्थीकर्म या सूत्रांत सांगितलें आहे ह्यणजे चवथ्या रात्रीं पतिपत्नीसमागम होणें आहे व ऋतुपूर्वीं स्त्रीसमागम निषिद्ध आहे तेव्हां नहाण आलेली मुलगी असावी हाच अर्थ योग्य असावा असें दिसतें. पण मातृदत्तानें येथें विलक्षण चातुर्य चालविलें आहे. मुलीचा विवाह ऋतुमती होण्यापूर्वीं करावा असा स्मृत्यभिप्राय आहे तो लक्षांत आणून नश्रिका याचा अर्थ कोशांत होतो याच्या उलट करून अनश्रिका ह्यणजे आसन्नार्तवा ह्यणजे जी अगदीं ऋतु येण्यासारखी झाली आहे असा केला आहे. अनश्रिका ह्यणजे नुसती नहाण न आलेली असा अर्थ करता तर आठव्या वर्षाच्या मुलीचा समावेश

झाला असता, परंतु अशा मुलीशीं चतुर्थाकर्म करणें म्हणजे गरीब विचारीचा देह चिरडून टाकणें होईल; या करितां मुलगी अगदीं नहाण येण्यास झालेली असावी असा त्याणें निर्वंध केला तोही जरी आढी मानिला तरी आठव्या वर्षी लग्न करावें हें आमचें ह्मणणें अशास्त्र व वेडेपणाचेंच ठरतें.

आतां चतुर्थाकर्म काय आहे याजविषयींच्या कारिका देतो. 'प्रथमत्रिरात्रमक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणौ वसतः' हें आहेच. नंतर 'चतुर्थ्यामपररात्रेन्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्तिपर्यंतं कृत्वा नव प्रायश्चित्तीर्जुहोति । प्राचीमुदीचीं वा संवेद्याथास्यै योनिमभिस्पृशति । सत्त्वाकाजस्येत्यादिना परिष्वजने । मामनुव्रता इत्यथास्यै मुखेन मुखमीक्षते । इत्यादि कारिका आहेत त्यांचा स्पष्टार्थ करण्याची जरूरी नाही. चतुर्थाकर्माचा उद्देश पतीचा पत्नीशीं समागम होऊन ती पतीची सर्वाशीं व्हावी असा आहे.

चतुर्थाहोमंत्रेण त्वग्मांसहृदयेन्द्रियैः

भर्त्रा संयुज्यते पत्नी तद्रोत्रा सा भवेदिति ।

अर्थ—चतुर्था होमानें त्वचा, मांस, हृदय आणि इंद्रिये इहीं करून पत्नी भर्त्याशीं संयोग पावते व ह्मणून त्याच्या गोत्रांत मिळून जाते. सारांश हिरण्यकेशिसूत्रानें चालणान्या ब्राह्मणांस ऋतुमति कन्या फार झालें तर आसन्नार्तवा कन्या विवाहास पाहिजे. अष्टवर्षा विलकुल चालावयाची नाही व तीच गोष्ट आपस्तंबादि सूत्रांची आहे. असें असून यजुर्वेदी लोक सूत्र सोडून स्मृत्यांचे भ्रान्तिमूलक अर्थ करून बालविवाह अन्धपरंपरेनें करतात

व सूत्रोक्त चतुर्थीकर्म करीत नाहीत हा त्यांच्या सूत्राने मोठा अधर्म नाही काय? व आठव्या वर्षाच्या मुलीचे लग्न करणे उत्तम असे मानतात हे केवढे अज्ञान आहे ?

गोभिलसूत्र.

गोभिलसूत्र सामवेदाचे आहे. या वेदाचे ब्राह्मण व इतर लोक फार थोडे आहेत. परंतु त्यांत काहीं विरुद्धाभास करणारीं वचनें आहेत सबब त्यांचाही विचार केला पाहिजे. त्यांतील कारिका येणें प्रमाणें.

‘अनुज्ञातो दारान् कुर्वीत असगोत्रान्मातृसपिण्डान् । नम्रिकातु श्रेष्ठा । तत्रुभौ तत्प्रभृति । त्रिगत्रमक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणौ भूमसह शयीयाताम् । अथातश्चतुर्थीकर्म उर्ध्वं त्रिरात्रात्संभवः इत्येके । यदर्तुमती भवत्युपरतशाणित्वा तदा संभवकालः ।

नम्रिका ह्यणजे नाहाण न आलेली अशी मुलगी उत्तम इतके ह्मटल्यानें अनम्रिका नाहाण आलेली त्याज्य किंवा दुष्ट असें होत नाही. नाहाण आलेली असल्यास दोष नाही इतके उलट सिद्ध होतें. तसेंच तिसऱ्या रात्रीनंतर संभव ह्यणजे संभोग करावा असें कित्येकांचें मत आहे, माझ्यामते जेव्हां ऋतुमती होऊन शोणित बंद होईल तेव्हां संभोग करावा असें गोभिल ह्यणतात. यावरून मतभेद गोभिलानेही खास कबूल केला. ह्यणजे कांहींच्या मते स्त्रीशी संभव लागलीच प्राप्त आहे यावरून ती स्त्री प्रौढ असलीच पाहिजे. आतां या लेखांत प्रशस्त काल कोणता याजविषयीं वाद आहे आणि गोभिलमते नम्रिका प्रशस्त आहे अशी कोणी शंका घेईल. त्यांस

दोन उत्तरे आहेत पहिले गोभिलसूत्र आमचे नाही. जर आमच्या सूत्रांत आज्ञा नसेल तर ते सूत्र ध्यावयाचे आहे; दुसरे नशिका व्रणजे नाहाण न आलेली इतकाच अर्थ आहे. आतां नाहाण न आलेली या शब्दांत एक वर्षापासून ते चौदा पंधरा वर्षांच्या मुलींचा समावेश होतो तेव्हां यांत उत्तम काल कोणता हे पाहिले पाहिजे. ते गोभिलाने सांगितले नाही ह्यून मातृदत्ताच्या मताप्रमाणे आसन्नार्तवा ध्यावी, किंवा सूत्रांत उल्लेख नाही ह्यून मन्वादि स्मृति ध्याव्या, किंवा दोन पक्ष उत्पन्न होतील तेथे ' स्वस्य च प्रियमात्मनः ' हे शास्त्र लावावयाचे आहे. त्यास आपले हित उशीरां लग्न केल्यापासून आहे हे सिद्धच आहे. सारांश 'नशिका तु श्रेष्ठा' हे जरी गोभिल मत लक्षी घेतले तरी आठव्या वर्षी मुलीचा विवाहकाल उत्तम हा पक्ष सिद्ध होत नाही.

चतुर्थाकर्म गोभिलमताने संभोगाशिवाय होते किंवा कसे हा प्रश्न आहे.

पाराशर सूत्र.

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्डाहे कुमार्याः पाणिगृण्णीयात् ।
त्रिरात्रपक्षारलवणाशिनौ स्याताम् । संवत्सरं न मिथुनमुनेयाताम् ।
द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिगत्रमन्ततः ।

वावरील वृत्ति अशी आहे.

संवत्सरादि विकल्पाः शक्यपेक्षयाव्यवस्थिता ज्ञेयाः । संवत्सरपक्षाशक्तौ त्रिरात्रपक्षाश्रयणेपि चतुर्थाकर्मनन्तरं पंचम्यादि रात्रावभिगमनम् चतुर्थाकर्मणः प्राक् तस्या भार्यात्वमेव न संवृत्तम् ।

अर्थ.

संवत्सरपर्यंत ब्रह्मचारी रहावे किंवा बारा, सहा, तीन रात्रीं रहावे. हे पक्ष शक्ति नसेल तर आहेत. ह्यणजे ब्रह्मचर्य एक वर्षपर्यंत न ठेवेल तर तीन रात्री ठेवावे. व तीन रात्री ठेवण्याचा पक्ष स्वीकारिला असतां चतुर्थीकर्म झाल्यावर मग गमन करावे. तात्पर्य मोठ्यांत मोठा कठिण पक्ष एक संवत्सराचा ठेविला आहे. यावरून ही वायको विवाहसमयीं प्रौढ असावीं असा सिद्धांत दिसतो.

असो; उपलब्ध सूत्रांचा विचार करितां ऋग्वेदी लोकांस ऋतुमती कन्या असल्यास हरकत नाहीं पण मोठी इष्ट आहे. हिरण्यकेशि सूत्रवाल्यास ऋतुमती किंवा आसन्नार्तवाच असली पाहिजे व हीच गोष्ट आपस्तम्बादि इतर यजुःशाखांस लागू आहे. सामवेदी लोकांस ऋतुमती नसून आसन्नार्तवा असावी हा पक्ष उत्तम. सर्व सूत्रांत संवत्सर ब्रह्मचर्याची थोरवी आहे, असें दिसते यावरून आठव्या वर्षी लग्न करावे असें कोणींच पसंत करीत नाहीं.

आश्वलायनादि सूत्रकारांनीं विवाहसमयीं कन्या कोणत्या वयाची असावी असें कण्ठरवाने सांगितले नाहीं म्हणून आपल्यास स्मृतिशाखांचा विचार करणे भाग आहे. तसेंच गोभिल नमिका श्रेष्ठ सांगतो, तेव्हां नाहाण येण्यापूर्वीचा कोणता काल उत्तम हें पाहण्यास स्मृतींचाच आधार घेतला पाहिजे. याकरितां येथपासून आपण अनेक स्मृतिकार काय इयत्ता सांगतात ते पाहूं.

प्रसिद्ध स्मृतिकार याज्ञवल्क्याने सांगितले आहे ते येणेंप्रमाणें.

मन्वत्रिविष्णुहारीत-याज्ञवल्क्योशनोगिराः ॥

यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥ १

पराशरव्यामशंखलिखिता दक्षगौतमी ॥

शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥ २

यांतील प्रत्येक स्मृतिकाराचें विवाहासंबंधें काय मत आहे तें पाहें.

मनु.

गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि

उद्धृत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥

या वचनांत मुलीच्या वयाचा निर्देश नाही व यापुढें अमुक प्रकारची मुलगी करूं नथे वगैरे निषेध सांगितले आहेत त्यांतही वयासंबंधानें कांहीं निषेध सांगितले नाहीत. परंतु नवव्या अध्यायांत कांहीं वचनें महत्त्वाचीं आहेत त्यांचा विचार अवश्य केला पाहिजे.

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च

अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ।

तात्पर्य उत्तम नवरा मिळत असेल तर ज्या मुलीचा लग्नाचा काळ झाला नसेल त्या मुलीचा देखील त्याशीं विवाह करावा. मुलीचा लग्नाचा काळ कोणता हें मनूनें सांगितलें नाही तेव्हां अर्थात् 'अप्राप्तां' या पदाचा अर्थ टीकाकारांनीं निरनिराळा त्यांच्या वेळेस रूढ असलेल्या चालीप्रमाणें केला. फार जुना टीकाकार मेधातिथि आहे त्या वेळेस बालविवाह रूढ नव्हते ह्मणून त्यानें अप्राप्तां याचा अर्थ 'कामस्पृहा यस्या नोत्पन्ना साच अष्टवर्षा षड्वर्षा वा' असा केला आहे. व तो श्रुतिसूत्रास अविरुद्ध आहे. कारण श्रुतीवरून व सूत्रांवरून मुलीचा योग्य विवाहकाळ होण्यास तिला

काम उत्पन्न झाला पाहिजे, ती पतीची इच्छा करणारी असावी, तेव्हां अशी जरी मुलगी नसेल ह्मणजे ती जरी आठ, सहा वर्षांची आहे तरी उत्कृष्ट वर मिळत असतां त्यास देऊन टाकावी. यावरून मेधातिथिमते आठ वर्षांचा विवाह अगदीं गौण आहे असें सिद्ध होतें. कुल्लुकभट्टांनीं वरील श्लोकाचा अर्थ निराळा केला आहे ह्मणजे आठ वर्षांहून कमी वयाच्यासुद्धां मुलीचा विवाह करावा असें त्यांनीं लिहिलें आहे पण तें श्रुतिसूत्रास विरुद्ध आहे इतकेंच नाही तर मनूच्या पुढील वचनाशीं विरुद्ध आहे.

त्रिंशद्वर्षो वहेद्भार्या हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।
अष्टवर्षाऽष्टवर्षा वा धर्मं सीदति सत्वरः ॥

तात्पर्य ३० वर्षांच्या पुरुषानें वारा वर्षांची सुन्दर बायको करावी पण धर्महानि होत असेल तर सत्वर होत्साता २४ वर्षांच्या पुरुषानें आठ वर्षांच्या मुलीशीं विवाह करावा. या श्लोकाच्या टीकेंतही मेधातिथि व कुल्लुकभट्ट यांचा मतभेद आहे. पण इतकें खचित आहे कीं 'हृद्यां' या पदावरून व प्रथम निर्देशावरून मुलीचा वाराव्या वर्षी विवाह उत्तम असा मनूचा साफ अभिप्राय आहे. त्वरापक्षीं आठव्या वर्षी मुलीचा विवाह गौण सांगितला आहे यांत संशय नाही. या श्लोकांत वयाचा फरक किती पटीनें असावा हें सांगितलें आहे असें मेधातिथि ह्मणतो. पण तसें इतर स्मृतिवचनांवरून मानतां येत नाही. याज्ञवल्क्यांनीं नुसतेंच 'यवी-यसीं' असें झटलें आहे, तसेंच भारतांत

त्रिंशद्वर्षः षोडशाब्दां भार्यां विन्देत नाशिकाय् ।

असें झटलें आहे. स्कंदपुराणांत काशीखंडपूर्वार्धांत

रोगहीनां भ्रातृपती स्वस्मार्तिकचिल्लघोयसीम्
उद्धेत द्विजो भार्या सर्वां लक्षणान्विताम् ।

असेंही वचन आहे. सारांश असा तिप्पटीचा फरक इष्ट नाही असें दिसते. याशिवाय वधुवरांच्या वयाचे फरक अमुक-पटीनें असावे हें लक्षण वेडेपणाचें आहे असें ज्यांनीं थोडीबहुत वयाचीं उदाहरणें अंकगणितांत केलीं आहेत त्यांस सहज दिसून येईल. लग्णजे मुलगी ४ वर्षांची व मुलगा १२ वर्षांचा यांचा जो संबंध झाला त्यापेक्षां मुलगी ८ वर्षांची व मुलगा २४ वर्षांचा हा संबंध फार निराळा व विजोड आहे. कारण पहिल्या संबंधांत लग्नानंतर चार वर्षांनी वधूचें वय ८ वर्षांचें व मुलाचें वय १६ वर्षांचें होतें. सारांश वधुवरांच्या वयाचा फरक पटीनें सांगणें हा वेडेपणा आहे. असो या सर्व कारणांवरून वरील मनुच्या श्लोकांचें तात्पर्य पट सांगण्याकडे नाही तर वरांचा व वधूचा योग्य काळ सांगण्याकडे आहे. मुलगा ३० वर्षांचा असला लग्णजे तो बहुतकरून पूर्णविद्य असतो. त्याचा विद्याभ्यास होऊन तो विवाह करण्यास योग्य होतो. हेंच मत कुल्लूकाचें आहे. 'प्रायेणैतावताकालेन गृहीतवेदो भवति' । तसेंच मुलीचें योग्य वय बारावर्षांचें असावें लग्णजे ती ह्य प्राप्तयौवना (आसन्नार्तवा) असावी. बारावेंच वर्ष असावें असें तात्पर्य नाही कारण महाभारतातील वचनांत सोळाव्या वर्षाचा उल्लेख आहे. तेव्हां बारा किंवा सोळा या शब्दांचें रहस्य मुलगी मोठी संसारायोग्य असावी हेंच आहे.

तिसरें मनूचें वचन.

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती

ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ।

हें आहे. याचा भावार्थ असा आहे कीं ऋतुप्राप्त झाल्यावर तीन वर्षे पावेतो वाप आपलें दान करील याची वाट मुलीनें पहावी नंतर स्वतः सदृश पति पाहून त्याशीं लग्न लावावें. मनूचें चवथें वचन या लेखाच्या आरंभीच दिलें आहे त्याचा व या वचनाचा मेळ घातला ह्मणजे वापानें होतां होईल तों मुलीस ऋतुप्राप्त होण्यापूर्वी तिचें लग्न करावें असा अर्थ त्या वचनाचा होतो. कारणपरत्वे न झाल्यास तीन वर्षे पावेतो त्यास मुदत आहे. पण पुढें मुलीनें वापाची वाट न पहातां स्वतः लग्न करावें, अविव्याहित राहूं नये.

मनुस्मृति ही सर्वस्मृतींत श्रेष्ठ आहे ह्मणून त्यांतील वचनांचा विशेष विचार केला. मुलीचें लग्न प्रौढवयांत वारा वर्षांवर व ऋतुप्राप्तीच्या आंत करावें. आपत्पक्षीं ऋतुप्राप्तीनंतर तीन वर्षपर्यंत करण्यांत प्रत्यत्राय नाही. तसेंच उत्तम वर मिळत असेल तर आठव्या वर्षीही मुलीचें लग्न करावें इतका पिण्डितार्थ मनुस्मृतिवचनांचा आहे असें माझे मत आहे व हाच सिद्धांत इतर सर्व स्मृतींचा आहे असें आपल्यास दिसून येईल.

अत्रि.

अत्रिस्मृतींत विशेष वचनें नाहीत. पण एकवचन अत्यन्त महत्त्वाचें आहे. आसन्नार्तवा मुलगी लग्नांत असावी असा साम्प्रदाय

असला म्हणजे लग्नांत मुली अस्पर्श होण्याचा संभव असतो तेव्हा
अशा अडचणींत काय करावे ?

विवाहे वितते तंत्रे होमकाल उपस्थिते ॥
कन्यामृतुमतां दृष्ट्वा कथं कुर्वति याज्ञिकाः ॥ १ ॥
हविष्मत्या स्नापयित्वा वस्त्ररन्यैरलकृताम् ॥
युंजानामाहुतिं कृत्वा ततः कर्म प्रवर्तते ॥ २ ॥

विवाह चालला असतां कन्या ऋतुमती झाली तर हविष्मतीने
कन्येस स्नान घालून दुसरीं वस्त्रे नेसवून युंजानेति मंत्राने आहुति
देऊन पुढे कर्म चालवावे. यांत बाप, कन्या किंवा वर यांस
प्रायश्चित्त सांगितले नाही.

विष्णु.

गृहस्थधर्ममाकांक्षन् गुरुगेहादुपागतः
अनेनैव विधानेन कुर्याद्दरपरिग्रहम् ॥
कुले महाति संभूतां सवर्णां लक्षणान्विताम्
परिणीयात्तु षण्मासान् वत्सरं वा न संविशेत् ॥२॥

यांत मुलीचे वय काय असावे याजविषयीं मर्यादा नाही परंतु
षण् मास किंवा वर्ष पावेतो संभोग करूं नये हे सूत्रानुवृत्तीने सांगि-
तले तेव्हां संभोगप्राप्तीवरून मुलगी प्रौढ संभोगार्ह असावी असें
दिसते.

ऋतुत्रयमुपास्यैवं कन्या कुर्यात्स्वयंवरम्
पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंकृता ॥

सा कन्या वृषली ज्ञेया हंस्तां न विदुष्यति ॥

ऋतुप्राप्तीपूर्वीं लग्न करावें ही मर्यादा सांगितली आहे. वृषली-
त्वाविषयीं पुढें विचार करूं.

हारीत.

गृहीतवेदाध्ययनः श्रुतशास्त्रार्थत्ववित् ।

असमानार्षगोत्रां हि कन्यां सभ्रातृकां शुभाम् ॥

सर्वावयवसंपूर्णां सुवृत्तामद्वहन्नरः ।

यांत वयाविषयीं कांहींच निर्देश नाही.

याज्ञवल्क्य.

याज्ञवल्क्यस्मृति सर्व स्मृतींत निश्चितार्थ व संकलित आहे. त्यांत

अविपुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहत्

अनन्यपूर्विकां कांतामसपिण्डां यवीयसीम् ।

इतकेंच आहे. यांत फक्त यवीयसीम् ह्यणजे नवव्यापेक्षां लहान
इतकाच निर्देश केला आहे. ऋतुप्राप्तीपर्यंत बापानें लग्न करावें
असाही याज्ञवल्क्याचा अभिप्राय आहे.

अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूण हत्यामृतावृत्तौ ।

विज्ञानेश्वरानें याजवर 'एतदुक्तलक्षणवरसंभक्ते वेदितव्यम्'
असा शेरामारून ठेविला आहे.

उशनाः व अंगिराः

या स्मृतींत विशेष वचनें नाहीत.

आपस्तम्ब.

विवाहे वितते यज्ञे संस्कारे च कृते तथा
रजस्वला भवत्कन्या संस्कारस्तु कथं भवेत् ।
स्नापयित्वा तदा कन्यामन्यवस्त्रैरलंकृताम्
पुनः प्रत्याहुतिं कृत्वा शेषं कर्म समाप्यते ।

याचा अर्थ अत्रिवचनासारखाच आहे.

कात्यायन व बृहस्पति.

यांतही विशेष वचनें विवाहसंबंधाने नाहीत.

शंख.

विंदेत विधिवद्भार्यामसमानाग्नेगोत्रजाम्

इतकेच वचन आहे. यांत वयाची इयत्ता सांगितली नाही.

द्विखित व दक्ष.

यांत विशेष वचनें नाहीत.

गौतम.

गृहस्थः सदृशो भार्यां विंदेतानन्यपूर्वेकां यवायिसामि त्रीतूनून्-
कुमार्यतित्थि स्वयं युज्येत। प्रदानं प्रागृतेरप्रयच्छन् दोषी प्राग्वा-
ससः प्र तिपत्तरित्येके ।

तात्पर्य. आपल्यापेक्षां लहान वयाची बायको करावी. तीन
ऋतूनंतर कन्येनें स्वतः विवाह करावा. ऋतुप्राप्तीपूर्वी बापाने दान
करावे. न केल्यास तो दोषी. पदर घेण्यापूर्वी दान करावे असें
कित्येकांचे मत आहे.

शातात्पर.

या स्मृतींत विशेष वचन नाही.

वासिष्ठ.

गृहस्थः असमानार्थां अस्पृष्टपैथुनां यवीथर्षी सदृशीं भार्यां विंदंत । कुमारी ऋतुमती त्राणि वर्षाण्युपासीत । उर्ध्वं त्रिभ्यो वर्षेभ्यः पातं विंदंत तुल्यम् ।

प्रयच्छेन्नशिकां कन्यामृतकालभयात्पिता ।

ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमुच्छति ॥

याप्रमाणें या सर्व स्मृतींचा अभिप्राय मनुस्मृतीशीं बहुतेक अभिन्न दिसतो. ऋतुप्राप्तीनंतर वापास किती दोष आहे व कोणत्या स्थितींत; तसेच मुलीनें तीन वर्षे ऋतूनंतर वाट पहावी, किंवा तीनच महिने याजविषयीं कांहीं विरोधाभास आहे, त्याची एकवाक्यता केली पाहिजे, ती प्रसंगानुसार करीन; परंतु सर्व स्मृत्यांचा असा अभिप्राय दिसतो कीं, वापानें होतां होईल तों ऋतुप्राप्तीच्या आंत लग्न करावें. पण एवढें लक्ष्यानें आपला शास्वार्थ निश्चित होत नाही; ह्यणजे जसें मनूनें १२ वें वर्ष हा उत्तम काळ मुलीच्या विवाहाचा सांगितला तसा वरील स्मृतींत कोठेंच सांगितला नाही, ही गोष्ट खरी आहे. ऋतुप्राप्तीपर्यंत लग्न करावें ह्यणजे प्रयोग-पारिजातकाराच्या मताप्रमाणें 'जननादूर्ध्वं अर्वाग् ऋतोः' काळ आहे असें ह्यणण्यांत उत्तम काळ कोणता याचा निर्णय होत नाही. यम, संवर्त, व पाराशर या स्मृतिकारांच्या वचनाधारे ह्या प्रश्नाचा निर्णय होतो, व ह्यणूनच त्यांचीं वचनें वर दिलीं नाहींत. आतां आश्रयाची गोष्ट ही आहे कीं असंमजस गतानुगतिक लोक यम-

संवर्तपराशरवचनांचा भलताच अर्थ समजून बालविवाहाचे आ-
धारस्तम्भ हे ऋषि आहेत असें मानतात, व शुनिसूत्रांविरुद्ध व
मनुस्मृतीविरुद्ध आपण आचरण करतो हें मनांतही आणित नाहीत.
यासंबंधानें जुन्या मताच्या लोकांच्या दोन प्रबल समजुती आहेत.
एक, 'दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला' म्हणजे सुलीला अक-
रात्रें वर्ष लागलें कीं तिला प्रत्यक्ष रजोदर्शन झालें नाहीं तरी
रजस्वला ही संज्ञा प्राप्त होते, व अकराव्या वर्षानंतर लग्न कर-
ण्यांत रजस्वलेच्या लग्नाला जो दोष आहे तो प्राप्त होतो. दुसरी,
'विवाहोऽष्टमवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते' कण्ठरवानें आठव्या
वर्षी लग्न करणें हा उत्तम काळ आहे असें संवर्तानें सांगितलें
आहे. या दोन्ही समजुती चुकीच्या आहेत इतकेंच नव्हे, तर
बालविवाह रूढ असलेल्या काळांत झालेले नीलकंठपारिजातकार
इत्यादि निबंधकारांनीं ह्या समजुतींचें निराकरण केले आहे. थो-
डासा विचार केला म्हणजे या लोकसमजुती साधार आहेत
असें लिहिण्यास त्यांस जागाच नाहीं असें दिसून येईल. येथें
संवर्तपराशराचा पूर्ण उतारा घेतला पाहिजे. प्रसिद्ध यमस्मृतींत एक-
च श्लोक आहे त्याचा निराळा विचार करावयास नको.

संवर्त.

दानप्रशंसाप्रसंगेन.—

अलंकृत्य पिता कन्यां भूषणाच्छादनासनैः
दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति पूजितस्तु सुरादिषु ।
रोमदर्शनसंप्राप्ते सोमो भुं थ कन्यकाम्
रजो दृष्ट्वा तु गंधर्वः कुर्वी दृष्ट्वा पावकः ।

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ।
माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ।
तस्माद्द्विवाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत्
विवाहोष्टमवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते ।

पराशर.

शुद्धिकथनप्रसंगेन.

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ।
प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।
मासि मासि रजस्तस्याः पिबन्ति पितरः स्वयम् ।

या उतान्यांत आठव्या वर्षी गौरी, नवव्या वर्षी रोहिणी, दहा-
व्या वर्षी कन्या व यानंतर रजस्वला, असें ह्मटलें आहे; पण अ-
कराव्या वर्षी रजस्वला संज्ञा येत्ये असें याचें तात्पर्य नाही यावि-
षयीं अनेक प्रमाणें आहेत. प्रथम जर रजस्वला शब्द पारिभाषिक
समजावा तर त्याच्या ऐवजीं दुसरा शब्द घालतां येत नाही व दुस-
ऱ्या शब्दांत ती शक्ति नाही; परंतु 'तस्माद्द्विवाहयेत् कन्यां यावन्नर्तु-
मती भवेत्' असें लागलींच पुढें ह्मटलें आहे तें जुळत नाही. 'यावत्सा
न रजस्वला' असें म्हटलें पाहिजे होतें; ह्मणजे अकराव्या वर्षाच्या
आंत लग्न करावें असा अर्थ निघाला असता. दुसरें प्रमाण—पराश-
रानें 'अत ऊर्ध्वं रजस्वला' म्हणून नंतर 'प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे' इत्यादि

श्लोक लागलीच पठन केला आहे, झणजे बाराव्या वर्षी विवाह न केला तर दोष सांगितला; पण 'अतऊर्ध्वं रजस्वला' यावरून अकराव्या वर्षी रजस्वला संज्ञा प्राप्त होऊन दोष प्राप्त झाला; तेव्हां अकरावे वर्ष पराशराने कां सोडून दिले? म्हणून अकराव्या वर्षी रजस्वलात्व नाही हे सिद्ध होते. तिसरे प्रमाणः—संवर्त-पराशरांसारखे,

अष्टमे तु भवेद्द्वौरी नवमे रोहीणी भवेत् ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली भवेत् ॥

असेही वचन ग्रंथपठित आहे. यावरूनही अकराव्या वर्षी रजस्वलात्व येत नाही; कारण या श्लोकांत दहाव्यावरून एकदम बाराव्यावर उडी मारिली आहे.

चवथे प्रमाणः—द्वादश वर्षीच्या मुलीचे दान न करील त्याचे पितर तिचे रज प्रत्येक मासीं पितात असें झटले आहे. यावरून पारिभाषिक रजस्वलात्व द्वादश वर्षीच्या मुलीवर नाही असें दिसते; कारण 'मासि मासि' या पदावरून प्रत्यक्ष रजोदर्शनाचा बोध होतो. तेव्हां द्वादश वर्षे याचा अर्थ बाराच वर्षांवर निश्चित नाही, परंतु प्रत्यक्ष रजोवती मुलगी असा घेतला पाहिजे.

असाच अर्थ माधवाने केला आहे. ऋतुदर्शनमुपलक्षयितुं द्वादशे वर्षे इत्युक्तं । अतएव गौतमेन प्रदानं प्रागृतोरित्युक्तं । यमोपि एतदेवाह तस्माद्विवाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् । अतश्च ऋतुदर्शनात्प्राक् यो न ददाति तस्य पितरः प्रतिमासं रजः पिव-

न्ति । असति ऋतुदर्शने द्वादशेऽपि वर्षे कन्यादानप्रतिग्रहौ न नि-
षिद्धौ । अतएव मनुः त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां ह्यद्यां द्वादशवार्षिकीम् ॥

अर्थ—बाराव्या वर्षीं असें ऋतुदर्शन झालें एवढेंच दाखवि-
ण्याकरितां झटलें आहे; ह्यगूनच गौतमानें ऋतुदर्शनापूर्वीं दान
करावें असें लिहिलें आहे, व यमानेंही जोंपावेतो कन्येस ऋतु आ-
ला नाहीं तोंपावेतो लग्न करावें असें लिहिलें आहे. सारांश, पारा-
शरवचनाचा असा अर्थ आहे कीं, ऋतुप्राप्तीपूर्वीं जो बाप दान न
करील त्याचे पितर प्रतिमासीं रज पितात. प्रत्यक्ष रजोदर्शन
झालें नसेल तर बारावे वर्षीही कन्या देणें व घेणें निषिद्ध नाहीं;
ह्यगूनच मनूनें तीस वर्षीच्या पुरुषानें बारा वर्षीच्या मुलीशीं लग्न
करावें असें लिहिलें आहे.

या स्मृतिवचनांचा हाच अर्थ आहे असें नीलकंठांनींही आपल्या
संस्कारमयूखांत लिहिलें आहे.

द्वादशवर्षग्रहणं प्रायिकं कस्याश्चित्तत्रापि तद्दर्शनाभावात् ।
अतो रजोदर्शनं न विवाहात्पूर्वं यथा कुर्यादित्युक्तं भवति । अत-
श्च त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां ह्यद्यां द्वादशवार्षिकीमिति मनूक्तिः
संगच्छते ।

याचें तात्पर्य वरील माधवाच्या उक्तीप्रमाणेंच आहे.

पांचवें प्रमाणः—प्रयोगपारिजातांत आश्वलायनोक्त ह्यगून एक
वचन दिलें आहे तें असें—

ऊर्ध्वं दशाब्दात् या कन्या प्राक् रजोदर्शनात्तु सा ।
गांधरी स्यात्स मुद्राह्या चिरंजीवितुमिच्छता ॥

दहा वर्षानंतर व रजोदर्शनापूर्वी गान्धारी संज्ञा मुलीस आहे ज्याला दीर्घायुष्याची इच्छा असेल त्याने तिच्याशी विवाह करावा.

सारांश, दहा वर्षानंतर अकरावे वर्षी किंवा बारावे वर्षी रजोदर्शन झाले नाही तरी मुलगी रजस्वला होते व तिचे दान दुष्ट आहे अशी जी लोकांची समजूत आहे ती निराधार आहे व ती निबंधकारही पसंत करित नाहीत यांत संशय उरत नाही.

असो अकराव्या वर्षी रजस्वला संज्ञा येत नाही व प्रत्यक्ष रजोदर्शन जर नाही तर बारावे वर्षीही लग्न करण्यास निषेध किंवा दोष नाही हे माधवनीलकंडमते सिद्ध झाले व असमंजस लोकांच्या समजुतींत दृढ झालेल्या प्रथम चुकीचे निराकरण झाले. आतां दुसऱ्या लोकसमजुतीविषयी विचार करूं. 'अत ऊर्ध्वं रजस्वला' 'प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे' इत्यादि वचनांचा अर्थ इतर स्मृतिकारांप्रमाणेच ऋतुप्राप्तीपर्यंत लग्न करावे असा ठरला; पण आठव्या वर्षी मुलीचे लग्न करण्यांत फल अधिक आहे ह्यांणून 'विवाहोष्टमवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते' असे सांगितले आहे अशी दुसरी समजूत लोकांत प्रबल आहे. तेव्हां फलोद्देशाने कोणते वय चांगले याचा अव्वल विचार केला पाहिजे.

गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।

कन्यां ददत्त्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ।

असे एक मरीचिवचन आहे. आठव्या वर्षी मुलीचे दान करणारास स्वर्गपृष्ठ, नवव्या वर्षी दान केल्यास वैकुण्ठ, व दहाव्या वर्षी (व पुढे ऋतुप्राप्तीपर्यंत) दान केल्यास ब्रह्मलोक प्राप्त

होतो. आतां नाकपृष्ठापेक्षां वैकुण्ठ अधिक, वैकुण्ठापेक्षां ब्रह्मलोक अधिक. तात्पर्य, आठव्या वर्षापेक्षां नवव्या वर्षी अधिक, नवव्यापेक्षां दहाव्यांत अधिक, असें उत्तरोत्तर अधिक फल आहे; पण विचार न करणारे वेडे लोक याच्या उलट समजतात; या अज्ञानाला व अंधपरंपरेला काय म्हणावें ? सारांश, जो श्लोक बालविवाहाचा केवळ आधारस्तंभ समजला जातो तोच त्याच्या उलट आहे. उत्तरोत्तर फल अधिक आहे यास आणखी प्रमाणें अनेक आहेत. प्रयोगपारिजातकारानें असें लिहिलें आहे:—गौर्यादिविवाहे यथोत्तरं फलविशेषमाह । मरीचिः। गौरीं ददन्नित्यादि। अर्थ—गौर्यादिविवाहांत उत्तरोत्तर फल अधिक आहे.

विवाहाच्या वेळेस 'ब्रह्मलोकावाप्तये तुभ्यं कन्यां संप्रददे' असाच नेहमीं संकल्प करतात; ह्मणजे ब्रह्मलोकाची प्राप्ती हेंच विवाहाचें मुख्य व उत्तम फल मानिलें आहे. पण ब्रह्मलोकप्राप्ति वरील श्लोकाप्रमाणें आठ वर्षांच्या कन्येच्या दानानें होणार नाहीं. दहा वर्षांच्याच मुलीच्या दानानें होईल. असें असून आठवे वर्षी कन्यादान उत्तम असें लोक समजतात ही केवढी चुकी ? तिसरें, साधारण कन्यादानाचें फल स्वर्ग आहे असें संवर्ताच्या पहिल्या श्लोकावरून दिसतें, आणि गौरीदानाचेंही फल तेंच आहे; किंबहुना नाकपृष्ठ आहे; तेव्हां गौरीदानांत कांहीं विशेष फल नाहीं.

चवथें, हीच गोष्ट व्यावहारिक रीत्या विचार केला असतां ही सिद्ध आहे. विवाहाचे हेतु गार्हपत्य व प्रजोत्पादन असे दोन आहेत. मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः । तावेहि विवहावहै प्रजां जन-

यावहै । वगैरे श्रुतिवचनें उत्तानार्थ प्रसिद्ध आहेत. तसेच जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋगवा . जायते ब्रह्मचर्येणर्विभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्र-जया पितृभ्य इति, असेही बोधायनानें झटलें आहे. आतां गार्हपत्य व प्रजोत्पादन या विवाहहेतूची सिद्धि प्रौढस्त्री केल्यानें होणार आहे. आठ वर्षांची मुलगी होमादि कर्मांत कितपत उपयोगी पडेल ? प्रजाजननास तर अगदींच निरुपयोगी. सारांश, कोणतेही दान करणें तें अशा वस्तूंचेंच करण्यांत अधिक श्रेय आहे कीं तेणेंकरून दानहेतु लवकर व उत्तम रीतीनें सिद्ध व्हावे. एखाद्या एक वर्षाच्या वत्सपेक्षां दुभती पहिलार गाय देण्यांत अधिक श्रेय आहे. तेव्हां प्रौढ मुलीचें दान करण्यांत अधिक श्रेय आहे, ही गोष्ट व्यवहारदृष्ट्याही सुयुक्तिक आहे.

असो. या सर्व प्रमाणांवरून दहा वर्षांच्या मुलीचें दान अधिक श्रेयस्कर आहे व युवतीच्या दानांत अनंत फल आहे याजविषयीं कण्ठरवोक्त वचनें आहेत; तेव्हां आठव्या वर्षी दान करणें हें प्रशस्त नाहीं हें फलश्रुतीवरून निर्विवाद सिद्ध होतें. आतां 'विवाहोष्टमवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते' या वचनाचा विचार करूं. प्रथमदर्शनीं जो अर्थ वाटतो तसा अर्थ घेतला तर दोन विरोध या वचनांत येतात. प्रथम आठ वर्षांच्या मुलीचें दान प्रशस्त नाहीं. दहाव्या वर्षाच्या मुलीचें दान प्रशस्त आहे, हें 'गौरीं ददन्नाकपृष्ठं' वगैरे श्लोकांवरून सिद्ध झालें. तेव्हां आठव्या वर्षी दान प्रशस्त कसें ? दुसरा विरोध. या वचनापूर्वी 'अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी, दशवर्षा भवेत्कन्या' हा श्लोक असून त्यानंतरचें हें वचन आहे, तेव्हां कन्या शब्द या वचनांत पारिभाषिक समजला पाहिजे

व तसें मानलें तर 'अष्टमवर्षायाः कन्यायाः' हें ह्यण्णेंच वंध्या पुत्रासारखें अनर्थक होतें. 'अष्टमवर्षाया गौर्याः' असें ह्यटलें पाहिजे. कन्या शब्दाचा अर्थ साधारण अविवाहित स्त्री असा घेतला तर हा विरोधाभास नाहीसा होतो, परंतु 'अष्टवर्षा भवेद्द्वौरी दशवर्षा भवेत्कन्या' हा श्लोक पूर्वी असल्यामुळें कन्या पारिभाषेची अनुवृत्ति येत्ये, यामुळें कन्या शब्दाचा साधारण अर्थ घेतां येत नाही. असो. हा विरोध टाळण्यासारखा आहे असें जरी मानलें तरी 'अष्टवर्षायाः कन्यायाः विवाहः' प्रशस्त नसून प्रशस्त आहे असें ह्यणण्यांत जो विरोध आला तो अपरिहार्य आहे. हे दोन्ही विरोध या वचनाचे दोन तुकडे केले ह्यणजे नाहीसे होतात. 'विवाहोष्टमवर्षायाः शक्यः' हें निराळें करून 'कन्यायास्तु प्रशस्यते, उक्तलक्षणकन्यायाः दशवर्षाया इति यावत् प्रशस्यते' असा अर्थ केल्यानें या वचनाचा 'कन्यां ददत्रह्यलोकं' या वचनाशीं मेळ बसतो व 'अष्टमवर्षायाः कन्यायाः' असा असंबद्धार्थ प्रयोग रहात नाही. त शब्दावरूनही कन्यायास्तु येथें निराळा वाक्यच्छेद होतो. 'त्वन्ताथादि न पूर्वभाक्' ही अमराची परिभाषा साधारण संस्कृत वाक्यांत जरी लाविली तरी हरकत नाही.

'विवाहोष्टमवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते' या वचनाचा अर्थ दिवाणबहादूर रघुनाथराव यांनीं केला नाही, व त्यांनीं केवळ प्रश्नचिन्ह लिहून वचन तसेंच सोडून दिलें आहे. रा० व० आठव्या यांनीं या वाक्याची गति अशी लाविली आहे कीं आठव्या वर्षी विवाह प्रशस्त असें ह्यणण्यांत साहव्या सातव्या वर्षी विवाह निषिद्ध आहे तेव्हां आठव्या वर्षी विवाह पूर्वीच्या मानानें प्रशस्त

असें या वचनांत सांगितलें आहे. निर्णयसिंधुंत भारतांतील एक वचन दिलें आहे.

सप्तमाद्वत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्ववर्णिकः ।

कन्यायाः शस्यते राजन्नान्यथा धर्मगर्हितः ॥ १ ॥

सातव्या वर्षानंतर सर्व वर्णांत विवाह प्रशस्त आहे; त्यापूर्वी निंद्य आहे. या वचनाशीं बरील वचन संगत होतें खरें, परंतु पूर्वापार संबंध असा नाही. तस्माद्विवाहेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत्। ह्यानंतर 'विवाहोष्टमवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते' हा श्लोकार्थ आहे, तेव्हां तु शब्दानें पूर्ववचनाचा विरोध सांगितला यांत सहा सात वर्षांच्या संबंधानें प्रशस्त सांगितला असें मानण्यांत सहा सात वर्षांची कल्पना पूर्वसंबंधानें येत नाही, ती कल्पित करावी लागते; शिवाय 'अष्टवर्षायाः कन्यायाः' असें ह्यणण्यांत जो विरोध आहे त्याचा परिहार यांत होत नाही. रा० व० भाठल्ये यांनीं जी बरील वचनाची गति लाविली ती एकंदर शास्त्रार्थाशीं विरुद्ध नाही व तीही मानल्यास माझ्या विवेचनांत हरकत येत नाही. तत्रापि मी जो अर्थ लाविला आहे तो विशेष ग्राह्य आहे असें मला वाटतें.

कन्या ही संज्ञा दहा वर्षांच्याच मुलीला नसून दहा वर्षांपासून रजःप्राप्तीपर्यंत मुलीस ही संज्ञा आहे, हाही सिद्धांत प्रमाणांवरून व्यक्त करितां येईल. 'दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला,' याचा अर्थ माधवाचार्यांनीं 'रजस्वलासंभवः' असा घेतला आहे; पण तसा न घेतां 'कन्यात्वादूर्ध्वं रजस्वला' असा अर्थ घ्यावा अणजे इतर वचनांशीं मेळ वसून श्रुतिसूत्रांवरून जो काल प्रशस्त

ठरतो तोच या वचनावरून ठरेल. तसेच दहा वर्षांनंतर रजस्वला होईपावेतो मुलीस काय संज्ञा हा प्रश्न राहतो, कांहीं संज्ञा नाही असें ह्यणण्यापेक्षां कन्या हीच संज्ञा कायम रहाते असें ह्यणणें सुयुक्तिक दिसते.

अष्टवर्षा भवेद्दौरी नवमे रोहिणी स्मृता

दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्मृता ।

यांत दहाव्यावरून एकदम उडी मारून बाराव्या वर्षी वृषली ह्यणजे रजस्वला असें झटलें आहे आणि यमपराशरसंवर्तनीं 'अतऊर्ध्वं रजस्वला' सांगितली तेव्हां बाराव्या वर्षी रजस्वला किंवा अकराव्या वर्षी हा विरोध साहजिक उत्पन्न झाला. हा विरोध कन्यात्व दहाव्या वर्षापासून प्रत्यक्ष रजोदर्शन होईपावेतो मानलें ह्यणजे नाहीसा होतो, व दोन्ही वचनांचा एकच अर्थ होतो; कारण दुसऱ्यांत द्वादशवर्षग्रहण प्रायिकऋतूचें उपलक्षण समजावें असें निबंधकारांनीं लिहिलें आहे. याच अर्थाला अनुकूल प्रयोग पारिजातोक्त आचार्यवचनें आहेत तीं अशीं:—

सप्ताब्दा कन्यका नाम्ना शैशवी स्यादुभान्विता

तामष्टादशवर्षीयो विवहेद्विधिवत्पुमान् ।

याष्टवर्षा भवेद्दौरी पुत्रपौत्रप्रवर्धिनी

पंचविंशतिवर्षीयस्ता कन्यामुद्वेहद् द्विजः ।

रोहिणी नववर्षास्याद्धनधान्यविवर्धिनी

तामुद्वेहद् मातिमान् सर्वकामार्थसिद्धये ।

उर्ध्वं दशाब्दात् या कन्या प्राक् रजोदर्शनात्तु सा

गांधारी स्यात्समुद्राह्या चिरंजीवितुमिच्छता ।

यांत सात वर्षांची कन्या शैशवी, आठ वर्षांची गौरी, नऊ वर्षांची रो-
हिणी व दहा वर्षांपासून तों रजस्वला होईपावेतों गांधारी, अशा संज्ञा
केल्या आहेत. दहाव्या वर्षी कन्या ही संज्ञा यांत केली नाही, पण तिच्या
ऐवजी गांधारी ही संज्ञा केली आहे व त्या गांधारी संज्ञेप्रमाणेच
कन्या संज्ञा समजली जावी ह्मणजे दहा वर्षांपासून रजस्वला होई-
पावेतों कन्या संज्ञा समजावी, असा अभिप्राय स्मृतिवचनांची एकवाक्य-
ता केल्याने साहजिक निघतो. गांधारीदानापासून वरील श्लोकांवरून
सर्वांत श्रेष्ठ फल आहे असे स्पष्ट दिसते. सातव्या वर्षी विवाह वा-
ईट आहे, तेव्हां त्यापासून कांहींच फल सांगित-
ले नाही. आठव्या वर्षी कन्येचा विवाह केला अ-
सतां पुत्रपौत्र मिळतील, नवव्या वर्षी धनधान्य मिळेल व द-
हापासून ऋतुप्राप्तीपर्यंत दीर्घायुष्य मिळेल. सर्व कामांत दीर्घायु-
ष्काम श्रेष्ठ आहे, तेव्हां गांधारी विवाहाचे फल वरास श्रेष्ठ आहे.
गांधारी संज्ञा कन्या संज्ञेचे ठिकाणी आहे याचे हे दर्शक आहे;
कारण कन्या दिल्याचे फळही दात्यास सर्वांत श्रेष्ठ आहे. सारांश,
कन्या ही संज्ञा दहा वर्षांपासून ऋतुप्राप्तीपर्यंत समजावी हे इष्ट
दिसते व श्रुतिसूत्रांवरून प्रौढ, आसन्नार्तवा मुलीचा विवाह करावा
असा जो पूर्वी निर्णय झाला त्याचाच अनुवाद यमपराशरसंवर्त
करतात असे होऊन एकवाक्यता होते.

एकंदर सर्वांचीं वचनें वरील विवेचन केलेल्या अर्थान्वये कशी
सुंदर व सयुक्तिक रीतीने संगतवार लागतात हे येथे योडक्यांत

दास्रवितो. प्रथम साधारण कन्यादानार्थे फळ पहिल्या श्लोकांत सांगितले आहे. नंतर

रोमदर्शनसंप्राप्ते सोमो भुंक्तेऽथ कन्यकाम् ।

रजो दृष्ट्वा तु गंधर्वः कुचौ दृष्ट्वा तु पावकः ।

हे वचन आहे. यांत वेदांत प्रसिद्ध असलेल्या कल्पनेचा अनुवाद केला ह्यणजे मनुष्याशीं विवाह होण्यापूर्वी मुलीस सोम, गंधर्व, वन्हि असे तीन पति होतात हे सांगून त्यांचा उपभोगकाल सांगितला. रोमदर्शनकालीं सोम उपभोग करतो. रजः ऋतु असा अर्थ करणें इतर स्मृतींशीं विरोधी होईल, कारण ऋतुमती होण्यापूर्वी मनुष्याशीं विवाह करावा असा त्यांचा अभिप्राय आहे. तेव्हां रजः याचा अर्थ रागः संभोगेच्छा असा ध्यावा ह्यणजे ' ईषदुपजातसंभोगेच्छां गंधर्वो लेभे ' असें जे माधवानें भाष्यांत लिहिलें आहे त्याशींही तो एकवाक्यता होऊन रजः संभोगेच्छा पाहून गंधर्व उपभोग करतो असा सर्व वचनांशीं अविरोधी अर्थ होतो. पुढें कुचोद्गम पाहून अग्नि उपभोग करतो असा अर्थ या श्लोकाचा झाला. यांत कुचोद्गम झाल्यावर मनुष्याशीं विवाह करावा असा प्राप्तकालाचा ध्वनि उत्पन्न झाला. नंतर

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत्कन्या अतउर्ध्वं रजस्वला ॥

हा श्लोक आहे. यांत आठव्या वर्षाच्या मुलीस गौरी संज्ञा केली, नववर्षा मुलीस रोहिणी, दहाव्या वर्षापासून कन्या संज्ञा

केली व नंतर रजस्वलापर्यंत ही संज्ञा आहे असा निर्णय केला. वरच्या श्लोकांत कुचोद्गम झालेली कन्या प्राप्तकाल झाली असा ध्वनि निघाला त्याला या श्लोकांत आकुंचित केला; कारण स्मृत्यांतून आठव्या वर्षापासून विवाहाचें फल सांगितलें आहे. पुढें

माताचैव पिताचैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।

त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥

यांत कन्येस ऋतु प्राप्त झाला असतां माता, पिता व बंधू हे नरकास जातात, लग्णजे ऋतुप्राप्तीनंतर विवाह करण्यांत दात्यास दोष सांगितला. सारांश या तीन श्लोकांत तीन अडचणी झाल्या. सोम, गंधर्व व वन्हि अमुक वेळेस उपभोग करतात; त्यानंतर विवाह मनुष्याशीं व्हावा; स्मृतींत आठ वर्षांपासून संज्ञा विवाहसंबंधानें सांगितल्या आहेत, आणि सोम-गंधर्व-वन्हीच्या उपभोगानंतर विवाह करावा असें आहे, लग्णजे कुचोद्गम झाल्यानंतर लग्न व्हावें, तेव्हां आठव्या वर्षीं कसें लग्न व्हावें ? तसेंच ऋतुप्राप्तीनंतर विवाह करण्यांत दोष आहे; तेव्हां या तीन अडचणींचा निकाल चवथ्या श्लोकांत केला.

तस्माद्विवाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।

विवाहोष्टमवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते ॥

अर्थ—कन्यां लग्णजे दहा वर्षांनंतरच्या मुलीचा ऋतुमती होण्याच्या पूर्वी लग्णजे आसन्नार्तवेचा विवाह करावा, लग्णजे सोमादि देवांचाही उपभोग होईल आणि ऋतुप्राप्तीनंतरचाही दोष येणार नाही. आतां अष्टमवर्षाया-गौर्यादींचा विवाह होऊं शकतो. पण

गौर्यादि संज्ञा करून जी फलश्रुति सांगितली आहे त्यांतही कन्या लग्णजे दहा वर्षांनंतरच्या मुलीचाच विवाह प्रशस्त सांगितला आहे.

अतऊर्ध्वं रजस्वला, प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां प्रयच्छति, विवाहोऽष्टमवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते, हीं वचनें असमंजस लोकांना बालविवाहाचीं अगदीं आधारस्तंभ असून प्रथमदर्शनीं बालविवाहनिषेधपक्षीय लोकांना बाऊसारखीं वाटतात. पण या सर्पवत् भासणाऱ्या रज्जूंना आजपर्यंत कोणींच हातांत घेऊन न्याहाळून पाहिले नाहीं, व श्रुति, प्रत्यक्ष सूत्रे व मन्वादि स्मृति यांशीं यमपराशरसंवर्तवचनें विरुद्ध कशीं असतील याचाही विचार कोणी केला नाहीं. कन्या शब्दाचा अर्थ जितका मी करितों तितका जरी माधवांनीं केला नसेल तरी बालविवाह सुरू असलेल्याही काळांत झालेल्या माधवाचार्य—निलकंठ—नृसिंहादि विद्वानांना सुद्धां इतर श्रुतिस्मृतींशीं मेळ घालून असेंच लग्णावे लागले कीं आठव्या वर्षापेक्षां दहाव्या वर्षीं कन्यादानांत फल अधिक आहे, व दहाव्या वर्षांनंतर अकराव्या वर्षीं, बाराव्या वर्षीं, तेराव्या वर्षीं जर प्रत्यक्ष रजोदर्शन नसेल तर विवाह लग्णजे दान आणि प्रतिग्रह दोन्ही निषिद्ध नाहींत. मग आठव्या किंवा पांचव्या वर्षापूर्वीं विवाह करणें निषिद्ध असून लोक पाळण्यांतही लुभे लावितात व आत्मी शास्त्राप्रमाणें चालतो असें मानतात त्यांच्या, अधर्म करून धर्म करतो, अशा समजुतीच्या वेडेपणाची कमालच झाली असें लग्णावे लागते.

आतां व्यासस्मृतींतील एका वचनाचा विचार करणें बाकी आहे.

धृताशेषवसनां गौरां विख्यातदशपुरुषाम् ।

यांत गौरी शब्दाचा अर्थ कोशप्रसिद्ध केला पाहिजे, कारण 'अष्टवर्षा भवेद्गौरी' ही परिभाषा व्यासाने सांगितली नाही; तेव्हां 'गौरी तु नन्निकानागतार्तवा' ह्या अमरोक्तीवरून गौरी शब्दाचा अर्थ ऋतुप्राप्त न झालेली असाच केला पाहिजे. याच्या पुढे 'यदि सा दातृ-वैकल्याद्रजः पश्येत् कुमारिका' इत्यादि वचने आहेत; त्यांवरून रजःप्राप्तीची मर्यादा केलेली दृष्टीस पडते. व्यासमते मुलगी लग्नांत भासन्नार्तवा असावी असेही दृष्टीस येते; कारण लग्न झालेल्या मुलीचीं कर्तव्ये त्यानें यापुढे दिलीं आहेत.

कृतदारोग्निपत्नीभ्यां कृतवेश्मा गहं वसेत् ।

ह्यणजे अग्निसेवा करण्यास विवाह झाल्यापासून पतिपत्नी यांना आज्ञा आहे; आणि अशी सेवा करण्यास मुलगी जाणती असली पाहिजे. येथे एक गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. मुलीचे लग्न झाले ह्यणजे ती वैदिक कर्माची अधिकारी होते; पतीवरोबर होमादि कृत्ये तिला केलीं पाहिजेत. अग्निहोत्र असल्यास पतीच्या ऐत्रजीं तिला एकटीला होम देतां येतो. सारांश, ती सर्व तऱ्हेनें पूत असतां गर्भाधान होईपावेतो तिच्या हातचे पाणी सुद्धां सोंवळ्या विधवा घेत नाहीत किंवा सोंवळे ब्राह्मणही एखादे वेळेस घेण्यास मार्ग पुढे पाहतात, तिला सोंवळे नसावयास देत नाहीत, सोंवळ्यानें जेवावे लागते, या प्रवृत्तीस शास्त्राधार काय? हा प्रश्न मी पुष्कळांना केला. पण यास शास्त्राधार कोठेच सांपडत नाही. मला वाटते याचे बीज बालविवाहाचा प्रघात स्मृत्यादिविरुद्ध अलीकडे पडला यांत आहे. लग्नांत मुलगी प्रौढ असावी असा स्मृतींचा अभिप्राय असल्यामुळे गर्भाधान होईपावेतो लग्न झालेली मुलगी अशुद्ध व

गर्भाधानानंतर तिला सोंवळें देऊन सर्व कर्मांत तिला येऊं द्यावी असा शेरा मारण्याची जरूरी पडली नाही. पण जेव्हां पांच-सहा-आठ वर्षांच्या मुलींचे विवाह होऊं लागले तेव्हां साहजिकच अशा लहान मुलांकडून शुद्ध वर्तणूक होणें असंभवनीय झालें; शूद्रादिकांना शिवणें, अमेध्य पदार्थांना शिवणें; इत्यादि साहजिक होणाऱ्या बाललीलांचा विरोध सोंवळ्याशीं येऊं लागला, व शास्त्रसिद्ध विवाहित स्त्रियांची मेध्यता नाहीशी झाली, यामुळें गर्भाधानानंतर त्रायकांस सोंवळें देण्याचा प्रघात पडला असावा. असो. लग्नानंतर सद्यः गार्हपत्य सुरू करावें असें स्मृतीस इष्ट आहे यावरूनच मुलगी प्रौढ असावी ही मर्यादा ठरते.

दाहा वर्षानंतर ऋतुप्राप्तीपर्यंत मुलीचा विवाह करणें प्रशस्त आहे असें सर्व स्मृतिवरून ठरतें व हाच अभिप्राय श्रुतिसूत्रांचा आहे खरा, परंतु ऋतुप्राप्ति ही दहा वर्षांसारखी निश्चित नाही; कित्येक मुलींस अकराव्या वर्षांचे रजोदर्शन होतें; आणि ऋतु नंतर कन्यादान करणें अत्यंत दोषार्ह आहे, तेव्हां प्रशस्त कालाची वाट पाहतांना बापास दोष येण्याचा संभव आहे, या अडचणीचा परिहार काय ? असा प्रश्न कित्येक करितात. या शंकेचें समाधान करतांना प्रथम अकराव्या वर्षी किती मुलींना रजप्राप्ति होते याचा विचार केला पाहिजे. साधारण हिंदुस्त्रियांस चवदा वर्षांच्या सुमारास ऋतु प्राप्त होतो. क्वचित् अकराव्या वर्षी रजोदर्शन होतें व तेंही बहुतकरून विजवरांच्या त्रायकांस होतें. जर मुलींचें लवकर लग्न होणार नाही तर त्यांस लवकर ऋतु संचित येणार नाही. तसेंच एखादी मुलगी मोठी उफाड्याची सशक्त असेल तर स्त-

नोद्रमादि चिन्हांवरून मुलीस लवकर ऋतु येईल याची कल्पना करतां येते. ' रोमदर्शनसंप्राप्ते ' या श्लोकाचें तात्पर्य स्तनोद्गम झाल्यावर विवाह करावा असेंच आहे. आतां जर रजःप्राप्तीपूर्वी हीं चिन्हे नियत आहेत तर पितरांस आसन्नार्तवेचा विवाह करण्यास कांहीं अडचण पडणार नाही; परंतु इतक्या अडचणींत मुलीस विवाहापूर्वी ऋतु प्राप्त झाला तर बापास दोष नाहीं हेंही शास्त्रसिद्ध आहे.

पित्याच्या घरीं अविवाहित मुलीस ऋतु आला असतां त्यास केव्हां व किती दोष आहे या प्रश्नाचा निकाल येथें केला पाहिजे. साधारण समजूत या बाबतींत ' अतऊर्ध्वं रजस्वला ' इत्यादि श्लोकाप्रमाणेंच चुकीची आहे असें दिसून येतें. प्रथम मनूनें काय सांगितलें आहे तें आपण पाहूं.

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षत कुमार्यृतुमती सती ।

ऊर्ध्वं तु कालादतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥

ऋतुमती मुलीनें बापाची तीन वर्षे वाट पहावी व नंतर सदृश नवरा स्वतः करावा. याशिवाय मनूनें बापाला कोठेंच दोष सांगितला नाही व तीन वर्षांनंतरही बाप दोषी असें स्पष्ट सांगितलें नाही. पण निदान तीन वर्षेपर्यंत बापास मुलीचें लग्न करण्याचा अधिकार आहे व त्या अधिकाराची मुलीनें वाट पहावी असें स्पष्ट आहे. याप्रमाणेंच पुष्कळ स्मृतिकारांनीं तीन वर्षांची मुदत ऋतुप्राप्तीनंतर बापास दिली आहे. मग प्रशस्तकालीं कन्यादान करूं इच्छिणाऱ्या बापास भीति कां असावी ? तीन वर्षेपावेतो त्यास दोष नाही असें मनूचें मत आहे. पण याविरुद्ध कांहीं वचनें आहेत त्यांचा विचार केला पाहिजे.

कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजःस्वलाम् - मरोचि.
माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैवच
त्रयस्ते नरकं यांति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम्—संवर्त.

इत्यादि वचने आहेत.

पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
तस्यां मृतायां नाशौचं कदाचिदपि शाम्यति ॥

या शंखवचनांत सांगितलेले अशौच अर्थवादाचे आहे असे निर्णयसिंधुकारांनीही कबूल केले आहे. तत्रापि यांत गर्भित निंदा फार आहे तेव्हां अविवाहित मुलीस ऋतु आला असतां बापास दोष व तो तिचे दान करील तर नरकास जाईल इत्यादि वचने आहेत त्यांची गति काय ? याच अर्थाचे याज्ञवल्क्याचेही वचन आहे—‘अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ’ प्रत्येक ऋतूचे वेळेस न देणाऱ्या बापास भ्रूणहत्या लागते. तेव्हां तीन वर्षे बापाला दोष नाही किंवा प्रत्येक ऋतूस दोष आहे ? या विरोधाचा परिहार विज्ञानेश्वराने विषयभेदाने केला आहे, तो फार सुयुक्तिक आहे. ‘सति गुणवद्वरे तद्दृष्टव्यम्’ असा शेराला त्याने मारला आहे; ह्यणजे जर गुणवान् वर असून बाप देत नाही तर त्यास दोष आहे; आणि वास्तविकरीत्या जर बाप मुलगी देण्यास तयार आहे व योग्य कार्ती वराच्या शोधांत आहे आणि इतक्यांत मुलीस ऋतु आला तर बापास दोष काय झणून असावा ? मिळत असून दान न करील तर दोष आहे हे ठीक आहे. पण समजा कीं मुलगी कुरूप किंवा दरिद्री असल्यामुळे कोणी करीतच नाही तर ऋतु प्राप्त झाला असतां

बापाला दोष देणें कितपत न्याय्य आहे ? सारांश, गुणवान् मुलगा मिळत असून मुलीला नाहाण आलें व मुलीचें दान बाप करीत नाहीं तर त्यास दोष आहे; गुणवान् मुलगा मिळाला नसेल किंवा मिळून तो मुलगी करीत नसेल तर बापास दोष नाहीं अशी व्यवस्था विज्ञानेश्वरानें लाविली आहे. पण या व्यवस्थेस आधार काय ? व तीन वर्षेपर्यंत बापास दोष नाहीं यास वचन कोणतें ? या प्रश्नासंबंधानें मला बौधायनांत फार उत्तम वचनें सांपडलीं आहेत. जे लोक मुलीस ऋतु प्राप्त होईल व आपल्यास दोष लागेल अशी भीति बाळगतात त्यांणीं या वचनांचा अवश्य विचार करावा. ऋतुप्राप्तीनंतर तीन वर्षांनंतर बापास मुलगी न दिल्याचा दोष आहे असें यांत स्पष्ट सांगितलें आहे इतकेंच नाहीं, तर मनु व याज्ञवल्क्य यांचा जो विरोध आला त्याची व्यवस्था कण्ठरवानें यांत केली आहे.

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निंकां ब्रह्मचारिणे ।

अपि वा गुणहीनाय नोपरुंध्याद्रजस्वलाम् ॥

या प्रसिद्ध बौधायनवचनानंतरच हे तीन श्लोक दिले आहेत.

त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यः कन्यां न प्रयच्छति ।

स तुल्यं भ्रूणहत्यायै दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥

न याचते चेदेवं स्याद्याचते चेत्पृथक् पृथक् ।

एकैकास्मिन्नृतौ दोषं पातकं मनुरब्रवीत् ॥

त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं कांक्षेत पितृशासनम् ।

ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ॥

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत्

अर्थ—तीन वर्षेपावेतो ऋतु प्राप्त झालेली मुलगी जो देत नाही तो भ्रूणहत्येतुल्य पातकातें पावतो. पण ही मुदत जर कोणी मुलगी मागणारा नसेल तर समजावी. जर मागणारा असेल तर प्रत्येक ऋतूला पृथक् पृथक् भ्रूणहत्येचें पातक आहे असें मनुनें सांगितले. तीन वर्षे मुलीनें बापाच्या आज्ञेची वाट पहावी व चवथ्या वर्षी सदृश वर स्वतः करावा, न मिळेल तर गुणहीन वर सुद्धां करावा. लग्नासंबंधानें आपल्यांत दोन्ही प्रकारचे सांप्रदाय पूर्वी होते व हल्लींही आहेत; ह्यणजे मुलीनें कन्या मागण्यास जावें किंवा बापानें स्वतः वराचा शोध करून त्यास कन्या अर्पण करावी. जर कन्या मागणारा आला असून त्यास ऋतुमती कन्या बाप न देईल तर त्यास प्रत्येक ऋतूचे समयीं भ्रूणहत्येचें पातक आहे. पण कन्या जर मागणारा कोणी नाही तर नवरा शोधून काढण्यास अवधि पाहिजे. ही अडचण जाणून तीन वर्षांची मुदत शास्त्रानें पित्यास ऋतुप्राप्तीनंतर दिली आहे.

बौधायनाचीं वचनें स्पष्ट आहेत व न्याय्य आहेत इतकेंच नव्हे तर इतर स्मृतींवरूनही त्यांस बळकटी येते. ऋतुप्राप्तीनंतर तीन वर्षेपर्यंत बापास दान देण्याचा अधिकार आहे व त्या अधिकाराची वाट मुलीनें पाहिलीच पाहिजे असें पुष्कळ स्मृत्या सांगतात. पण बापास दोष तीन वर्षांनंतर किंवा आंतच याविषयीं निर्णय जसा बौधायनानें केला आहे तसाच वसिष्ठानेही केला आहे. 'ऋतुमत्यां हि तिष्ठत्यां दोषः पितरमृच्छति' यापूर्वी मुलीनें तीन वर्षे वाट पहावी असें सांगितले तेव्हां बापास दोष तीन

वर्षाच्या भांत किंवा नंतर याचा निकाल पुढच्याच शोकत वसि-
ष्ठांनीं केला आहे.

यावच्च कन्यामृतवः स्पृशन्ति ।
तुल्यैः सकामामभियाच्यमानाम् ॥
भ्रूणानि तावन्ति हतानि ताभ्यां ।
मातापितृभ्यामिति धर्मवादः ॥

‘ सकामामभियाच्यमानां ’ या पदावरून मुलगी लग्न करण्या-
स तयार असून व तिला मागणारे असून मुलगी अविवाहित
राहिल तर जितके ऋतु येतील तितक्या भ्रूणहत्येचें पातक बापास
आहे. पण कोणी याचमान नाही तर पति शोधून काढण्यास तीन
वर्षांची अवधि बापास आहे व नंतर ऋतुमती मुलगी अविवाहित
राहिल्याचा त्यास दोष आहे. ही व्यवस्था बौधायनाप्रमाणेच आहे.

आतां बौधायन व वसिष्ठ यांणीं जी एक अडचणीची व्यवस्था
केली तीच इतर अडचणीची समजली जावी. बापाला
दोष केव्हां व किती यासंबंधानें जसा स्मृतिस्मृतींत
विरोध आहे तसेंच मुलीस व नवऱ्यास दोष आहे कीं नाहीं
याजविषयीं आहे, व मुलीनें तीन वर्षे वाट पहावी किंवा तीन ऋतु
याजविषयीं आहे. या दोन विरोधांची व्यवस्था बौधायनमताप्रमा-
णेच लावली पाहिजे.

ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयंवरम् ।

ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः सदा ॥

असें विष्णुस्मृतींत स्पष्ट आहे व अशीच इतर कांहीं वचनें

आहेत. आतां मुलीनें तीन वर्षे किंवा तीन महिने वाट पहावी या-
जबद्दल शंका उत्पन्न झाली तेव्हां याचमान असून बाप न देईल तर
तीन महिन्यांनंतरच मुलीनें स्वतः वर करावा. याचमान नाहीं आणि
बाप वर शोधतो आहे तर मुलीनें तीन वर्षे बापाची वाट पाहिली
पाहिजे अशी या विरुद्ध वचनांची व्यवस्था लावावी. मुलीला व
वराला दोष आहे कीं नाहीं याजबद्दल विरुद्ध वचनें आहेत तीं अशीं
मनुः--

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।

नैनः किंचिदवाप्नोति न च यं साधिगच्छति ॥

(मेधातिथीची टीका पाहण्यासारखी आहे.)

अर्थ--तीन वर्षांच्या आंत बाप न देईल तेव्हां जर कन्या स्वतः
वर करील तर तिला कांहींच पातक नाहीं व जो वर करील
त्यासही दोष नाहीं. जर तीन वर्षांनंतरही दोष नाहीं तर शा-
स्त्राज्ञेप्रमाणें ऋतुमतीनें तीन वर्षे पितृशासनाची आकांक्षा केली
आंत दोष कोटून येणार ? व ऋतुप्राप्तीपर्यंत तिला स्वतःचा अधि-
कारच नाहीं तर ऋतुमती झाल्याचा दोष तिला कसा लागेल ?
ही गोष्ट न्यायरीत्याही सिद्ध आहे; कारण जर बापच दान
करित नाहीं व तिला स्वतःला अधिकार नाहीं तर तिला दोष
काय झणून व तिला वृषली संज्ञा कां ? परंतु कांहीं स्मृतींत तिला
दोष सांगितला आहे, व तिच्याशीं लग्न करणारालाही सांगितला आहे.

तृतीया वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ।

यस्तां समुद्रहेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।

असंभाष्यो ह्यर्पांकेयः स विप्रो वृषलीपतिः ।

इत्यादि वचनें आहेत. मनु सांगतो कीं वराला व मुलीला मुळींच दोष नाहीं; व कांहीं स्मृतिकार मुलीला वृषली व तत्पतीस वृषलीपति हा दोष सांगतात, तेव्हां या विरोधाची व्यवस्था काय ? माझ्या मते वौधायनमताप्रमाणेंच विषयभेदानें व्यवस्था केली पाहिजे. याचमान असतां बाप न देईल तर तीन महिन्यां-नंतर स्वयंवर करावा. याचमान नसेल तर तीन वर्षांनीं स्वयंवर करावा असें असून जर मुलगी स्वयंवर न करील, गुणहीन वराचा देखील आश्रय न करील तर ती वृषली समजावी. वस्तुतः तिची स्वतंत्रता नसून दुसऱ्याच्या आग्रहानें किंवा चुकीनें ती अविवाहित राहिली तर तिचा दोष काय ? अलवत्ता जेव्हां तिचा अधिकार येईल त्या वेळेस ती ऋतुमती असून अविवाहित राहिल तर तिला दोष आहे, व ती वृषली असून तिच्याशीं कोणी लग्न करील तर तो वरही दोषी आहे. अशी स्थिति बहुतकरून जर मुलीचा बाप मुलीचे ठराविक रुपये घेईन असा हट्ट धरून वसेल तर होते. तितके रुपये देणारां जर वर न मिळेल तर ऋतु प्राप्त होऊनही व दुसरे योग्य वर मिळत असूनही तो तिचे लग्न करित नाहीं, अशा स्थितींत मुलगीही जर बापाच्या मर्जीनुरूप चालून तीन महिन्यांनंतर स्वतः सदृश वर न करील व तशीच अविवाहित राहून जो ठरलेले रुपये देणारा भेटेल त्याच्याशींच लग्न करील, तर तीस व त्या वरास दोषांसही दोष आहे. वस्तुतः कन्या अविवाहित राहिली यांत बापाचा दोष आहे मुलीचा मुळींच होऊं शकत नाहीं.

एकंदरीत मन्वादिस्मृतीची व संवर्तादिस्मृतीची एकवाक्यता बौधायन व वसिष्ठ यांच्या स्पष्ट कण्ठरवोक्त वचनावरून करितां असा सिद्धांत ठरतो कीं, बापाच्या घरीं अविवाहित मुलीस ऋतु आला असतां तीन वर्षांच्या आंत त्याणें वर शोधून तिचें लग्न केल्यास त्यास दोष नाही, पण त्यापूर्वीं कोणी सदृश वर येऊन मुलगी मागेल व तो तिचें दान न करील तर त्यास प्रत्येक ऋतूस भ्रूणहत्येचें पातक आहे. मुलीनें तीन वर्षांनंतर स्वतः लग्न करावें, व याचमान वर असतां बाप देत नाही तर तीन महिन्यांनंतरच स्वयंवर करावा. असें जर ती न करील तर ती दोपी वृषली होईल व तिचा पति वृषलीपति होईल.

येथवर श्रुति व स्मृति यांचा विचार झाला. तिसरें धर्ममूल सदाचार आहे, व तो पुराणानुमेय आहे. आतां श्रुतिसूत्रस्मृतीपुढें पुराण वगैरेची कांहींच मातब्बरी नाहीं हें प्रथमच ठरलें. तत्रापि श्रुतिसूत्रस्मृतींवरून जो आपण लग्नाचा काळ प्रशस्त ठरविला त्याप्रमाणेंच पुराणांतरीं दाखले सांपडतात किंवा कसें ही जिज्ञासा साहजिक होते, व तीही शस्त आहे; कारण श्रुत्यादिधर्मशाखांवरून श्रमुकच प्रशस्त काळ आहे असें ठरविणें वादग्रस्त आहे व वचनांचे नानाप्रकारचे अर्थ होणें संभवनीय असल्यामुळें एखादें मत सिद्ध आहे असें ठरविण्यास सदाचाराचीच मदत घ्यावी लागते व आजपर्यंत उत्तमोत्तम लोक काय करीत आले हें पाहणें इष्ट असतें. ऐतिहासिक उदाहरणें मी येथें देत नाहीं, कारण तो विषय पूर्वींच्या लेखांत येऊन गेला, व हा लेख धर्मशाखाचा आहे तेव्हां भारत व पुराणें यांवरूनच सदाचार काय दृष्टीस पडतो हें पाहिलें पाहिजे. प्रथम भारताचा आपण विचार

करूं. भारतांत अप्रौढस्त्रीसमागम झाल्याचें कोठेंच उदाहरण सांपडत नाहीं. द्रौपदी लग्नाच्या पूर्वीच मोठी होती असें अवयववर्णनावरून स्पष्ट दिसतें. कुंतीला तर लग्नापूर्वीच मुलगा झाला होता. आतां भारतांत सर्व क्षत्रियांचींच उदाहरणें आहेत असें नाहीं. कथाप्रसंगानें अनेक ब्राह्मणांचीं उदाहरणें आलीं आहेत. प्रसिद्ध देवयानी शुक्र-कन्या ही लग्नाच्या पूर्वी मोठी होती हें तिच्या गोष्टीवरूनच सिद्ध होतें. कच शुक्रगृहीं राहून तिला प्रसन्न ठेवीत होता.

स शील्यन् देवयानीं कन्यां संप्राप्तयौवनाम्
पुष्पैः फलैः प्रेषणैश्च तोषयामास भारत ।

यांत सम्प्राप्तयौवनाम् हें पद लक्षांत ठेविलें पाहिजे. तसेंच

स वै दीर्घतमानाम शापादृषिरजायत् ।
जात्यंधो वेदवित्प्राज्ञः पत्नीं लेभे स विद्यया ।
तरुणीं रूपसंपन्नां प्रद्वेषीं नाम ब्राह्मणीम् ।

यांत प्रद्वेषी नामक तरुण पत्नी मिळाली असें वर्णिलें आहे. याशिवाय एका ब्राह्मणीनें अगदीं वृद्धपणीं विवाह केल्याची गोष्ट भारतांत प्रसिद्ध आहे.

आतां कांहीं पुराणांतील गोष्टी व वचनें देतो. या वचनांचा अर्थ उत्तान असल्यामुळें तो निराळा देण्याचें प्रयोजन नाहीं.

स्कंदपु० ब्रह्मोत्तरखंड अ० १.

मथुरायां यदुश्रेष्ठः दाशार्हं शते विश्रुतः ।
बभूव राजा मतिमान् महोत्साहो महाबलः ।

स काशिराजतनयामुपयेमे वराननाम् ।
कांतां कलावतीं नाम रूपशीलगुणान्विताम् ।
कृतांद्वाहः स राजेन्द्रः संप्राप्य निजमंदिरम् ।
रात्रौ तां शयनारूढः संगमाय समावहयत् ।

स्कंदपु० ब्रह्मो० अ० ३.

आसीदियं पूर्वभवे काचिद्ब्राह्मणकन्यका ।
तां सर्वलक्षणोपेतां रतेर्मूर्तिमवापराम् ॥
वर्धमानां पितुर्गेहं वीक्ष्यासन् त्रिस्मिता जनाः ।
दिने दिने वर्धमाना बंधुभिर्लालिता भृशम् ॥
सा शनैर्यौवनं भजे स्मरस्येवमहाधनुः ।
पित्रा दत्ता च कस्मैचिद्विधिना द्विजसूत्रे ॥
सा भर्तारमनुप्राप्य नवयौवनशालिनी ।
कंचित्कालं शुभाचारा रेमे बंधुभिर्गवृता ॥

मार्कण्डेयपुराण.

तां यौवनवतीं दृष्ट्वा कन्यकां रूपशालिनीम्
स मुनिश्चितयामास कोस्या भर्ता भवेदिति ॥

पद्मपुराण.

पुरास्वांतोद्भवां कन्यां लोकेशश्च महामनाः ।
गौतमाय ददौ धाता लोकपालाग्रतो मुदा ॥
ततस्तु लोकपालानां मन्मथाविष्टचेतसाम् ।

शर्चापितेस्तु संमोहो हृदि शक्य इवास्थितः ॥

सूर्यापासून कुंतीला गर्भ राहिला त्याविषयीं.

सा च त्वामुदय दृष्ट्वा साभिलाषा रजस्वला ।

चिन्ताभिपन्ना तिष्ठन्ती भजिष्यति विभावसो ।

ककुत्स्थकुलांतील दंड राजाविषयीं.

अथ काले तु कार्ष्णिपश्चिद्राजा भार्गवमाश्रमम्

रमणीयमुपाक्रामत् चैत्रे मासि मनोरमे ।

तत्र भार्गवकन्यां तु रूपेणाप्रतिमां भुवि ॥

सुनासां चारुसर्वांगीं पीनोन्नतपयोधराम्

अभिगम्य सुविश्रान्तां कन्यां वचनमब्रवीत् ॥

भूमिखंडांतील प्रसिद्ध दिवोदासाच्या मुलीच्या गोष्टींत

पित्रावलोकिता सा तु रूपतारुण्यमंगला ।

भूमिखंड.

कालिंगाख्ये शुभे देशे सुदेशे नाम नामतः

तस्याहं दयिता नित्यं पितुश्चापि महामतेः ॥ -

रूपयौवनगर्वेण मत्ताह चारुहासिनी

याचिताहं द्विजैः सर्वैः सर्वालंकारभूषिता ॥

सप्राप्तं यौवनं पूर्णं मयि भावसमन्वितम्

इत्यादि अनेक वचने त्रांपडतील. बहुतकरून पुराणांत मुलींचा

ठवकर आठव्या वर्षी किंवा त्यापूर्वी विवाह झालेली गोष्ट सांपडणार नाही. सर्वत्र युवतीं रूपयौवनशालिनीम् पीनपयोधराम् इत्यादि विशेषणें दिलेलीं आढळतात, व ही गोष्ट क्षत्रियांचीच आहे असें नाही, ब्राह्मणकन्यकांचीही तशीच स्थिति आहे. सारांश प्रौढ यौवनांत आलेल्या स्त्रियांचा विवाह पूर्वी होत असे.

या लेखांत येथवर जें विवेचन झालें त्यावरून सिद्धांत ठरतो तो येणेंप्रमाणें. मुलीचा विवाह आठ वर्षांपासून करणें शक्य आहे. दहाव्या वर्षांपासून ऋतुप्राप्तीपर्यंतचा काल प्रशस्त आहे. त्यांतही बारा वर्षांचा किंवा आसन्नार्तवेचा विवाह करणें उत्तम आहे. ऋतुप्राप्तीनंतर तीन वर्षेपर्यंत विवाह करण्याचा बापास अधिकार आहे; ह्यणजे तीन वर्षांच्या आंत कोणी मागणारा नसेल तर त्यास दोष नाही. यापुढें त्यास दोष आहे. सारांश जसा उपनयनाचा काल आठव्या वर्षी उत्तम परंतु तें तत्पूर्वी पांचव्या वर्षांपासून होऊं शकतें व नंतर सोळा वर्षेपर्यंत “ ब्राह्मणस्यानतीतः कालः ” केल्यास दोष नाही, तसाच विवाहकाल दहापासून ऋतुप्राप्तीपर्यंत प्रशस्त व पूर्वीची मर्यादा आठ व पुढची ऋतुप्राप्तीनंतर तीन वर्षे आहे. या शास्त्रार्थांत व साधारण लोकसमजुतींत फरक तो इतकाच आहे कीं, साधारणतः सुज्ञ लोक आठव्यापासून दहाव्या वर्षापर्यंत विवाह प्रशस्त समजतात, व दहानंतर ऋतुप्राप्तीपर्यंत दोष नाही, परंतु विवाह गौण आहे असें मानतात, व ऋतुप्राप्तीनंतर सदैव दोष आहे, व त्यास प्रायश्चित्त आहे. आतां कोणी असा प्रश्न करील कीं इतकाच फरक लोकसमजुतींत व स्वर्ग्या शास्त्राभिप्रायांत आहे तो काढून टाकण्याकरितां इतका स्व-

टाटोप करण्याचें कारण नव्हतें. या प्रभावर माझे एक उत्तर आहे तें असें. मी विवाहशास्त्राचें अवलोकन केलें त्यांत चारपांच गोष्टी माझ्या अवलोकनांत अशा आल्या कीं त्यासंबंधानें लोक-प्रचारांत असलेल्या अज्ञ चाली व समजुती शास्त्रांत निराधार आहेत यांत तिळमात्र संशय नाही, व ह्या गोष्टी समंजस हिंदु लोक व धर्मशास्त्राभिमानी शास्त्री कधींही नाकबूल करणार नाहींत असें मी खात्रीनें सांगूं शकतो. त्या स्पष्टपणें लोकांस कळल्या व साधारण जनसमूहाच्या हृदयांत तितक्या गोष्टी उतरल्या व तितक्यापुरते त्यांनीं आपले चुकीचे समज व अशास्त्र आचरण सोडून दिलें तर मी या माझ्या उद्योगांत कृतार्थ झालों असें समजेन.

१. हिरण्यकेशी व आपस्तंबशाखेच्या लोकांस ऋतुमती किंवा आसन्नार्तवा मुलीचाच विवाह केला पाहिजे. त्यांच्या सूत्रावरून चातुर्थाकर्म त्यांस केलें पाहिजे व या कर्मास बारा वर्षांपासून पुढेंच मुलीचा विवाह शक्य आहे, ह्यणजे शरीरमानानें व व्यावहारिक रीत्या शक्य आहे.

२. 'ऊर्ध्वं रजस्वला' या श्लोकावरून पारिभाषिक रजस्वलात्व अकराव्या, वर्षी उत्पन्न होत नाही; व प्रत्यक्ष ऋतुमती नसल्यास-अकराव्या बाराव्या वगैरे वर्षी लग्न करण्यांत दोष नाही. या उलट समजूत पुष्कळ असमंजस लोकांची आहे पण ती खोटी आहे, व हा शास्त्रार्थ साधारण सर्व लोकांस लागू आहे.

३. ऋतुप्राप्तीनंतर तीन वर्षेपर्यंत याचमान नसल्यास मातापित-

रास दोष नाही. यासंबंधाने मी दिलेले वौधायनवचन विचारार्ह आहे.

४. मुलीचा विवाह ऋतुप्राप्तीनंतर केव्हां तरी केलाच पाहिजे. मात्र प्रायश्चित्त आश्वलायनोक्त आहे ते केले पाहिजे. पण त्रिधवा-विवाहासारखे प्रौढाविवाहांत दुष्टत्व मुळीच नाही, ह्यगजे हा विवाह कलिवर्जात नाही किंवा प्रायश्चित्त केले असल्यास पति-पत्नी पंक्तिबाह्य होत नाहीत व यांत जातिभ्रंश मुळीच होत नाही.

या वरील मुद्यांचा विचार सर्व हिंदु लोकांनी करावा. आतां साधारण लोकसमजाप्रमाणे ऋतुप्राप्तीपर्यंतचा विवाह अदुष्ट आहे असे जरी आपण घेऊन चाललो तरी त्यांतल्या त्यांत मुलीचा विवाह केव्हां करावा याजविषयीही आपण योग्यकाल पाहिला पाहिजे. आठव्या वर्षाचा काल उत्तम असे गृहीत केले तरी तो काळ अतिक्रांत झाला असता किंवा फलोद्देशाची जेथे इच्छा नाही अशा समयीं शास्त्रांत विकल्प प्राप्त झाला ह्यगजे नवव्या वर्षी, दहाव्या वर्षी, अकराव्या वर्षी किंवा बाराव्या वर्षी विवाह करावा असा वर्षसंबंधाने विकल्प उत्पन्न झाला. ' गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे उपनयनं ' जन्मापासून किंवा गर्भापासून आठव्या वर्षी उपनयन करावे असा विकल्प आला असता ' स्वस्य च प्रियमात्मनः ' आपल्यास इष्ट असेल तेव्हां ते करावे असे चवथे धर्ममूल सिद्ध आहे. हे प्रथमच लिहिले आहे. त्या धर्ममूलाचा विचार करतां बाराव्या किंवा तेराव्या वर्षी विवाह करणे प्रशस्त असे सिद्ध होते. बालविवाहापासून अत्यंत नुकसान आहे याचे विवेचन मागील लेखांत झालेच

आहे. बालविवाहापासून बालवैधव्याचा जबरदस्त डाग या आपल्या हिंदुसमाजाला लागला आहे. ज्या धर्मशील, धर्मप्रिय, दयाळु लोकांस या बालविधवांची कीर्तने परंतु विधवाविवाह शास्त्रदुष्ट आहे अशा भीतीने ज्यांचे प्रेमपाश जखडून गेले आहेत अशा लोकांनी या शास्त्रार्थाचा अदृश्य विचार करावा, व या धर्ममूलाप्रमाणे प्रौढ आसन्नार्तवेचा विवाह करणे प्रशस्त मानावे हे सर्वथैव त्यांचे कर्तव्य आहे. जरी ऋतुनातीनंतर मातापितरांस दोष आहे तरी तो दोष लोकांत मानलेल्या विधवोद्वाहासारखा भयंकर नाही; व तीन वर्षेपर्यंत आपणास मुदत आहे असे जाणून होतां होईल तो मोठ्या मुलीचा विवाह करण्याचा यत्न आपण करावा. असे केल्याने अनेक प्रकारचीं संकटे टळतील; शक्तीचा न्हास होणार नाही; बालविधवारूपी भयंकर कलंक राहणार नाही; व धर्मप्रिय लोकांस विधवाविवाहासारख्या भीतिप्रद प्रसंगाचे कारण राहणार नाही. हे माझेच मत आहे असे नाही; परंतु आपल्या प्रसिद्ध भिषग्वर्यांनी या सर्व गोष्टींचा विचार करून वैद्यशास्त्राची विषयमर्यादा सोडून विवाहवयाविषयी आज्ञा दिली आहे. " अथ खलु पुमानेकविंशतिवर्षः द्वादशवर्षदेशीयां कन्यां विधिनोद्दहेत् "—वाग्भट. सुश्रुतादि ग्रंथांचेही हेच मत आहे.

येथपर्यंत श्रुतिस्मृतिसदाचारस्वहित या धर्ममूलांवरून कोणत्या वयांत मुलीचा विवाह करणे प्रशस्त आहे या प्रश्नाचा विचार यथामति मी केला. हा शास्त्रीय विवेचनांत दोष काढणे विद्वान लोक व परंपराप्रिय शास्त्री यांस कठिण पडेल असे मी ह्मणत नाही. हे शास्त्रीय विवेचन पुरे झाले व शोधकास इतर साधक-

बाधक वचनें व प्रमाणें सांपडणार नाहींत असेही मी लक्षणत नाही
परंतु माझी हिंदुजनसमाजास इतकीच विनंति आहे कीं त्यांनीं व
लेखांतील विवेचनाचा आग्रहरहित बुद्धीनें विचार करावा. कोणत्या
याजवर आक्षेप काढल्यास किंवा नवीन बाधक वचनें काढल्यास
त्यांचा परिहार यथामति करण्यास मी तयार आहे. सारांश, उभ्या
पक्षांनीं विवेचन होईल त्याचा विचार करून हिंदुजनसमाजास
विवाहाच्या प्रश्नास्त कालाचा निर्णय केला पाहिजे.

त

तां
हि

